

ЖИТОМИРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПРАКТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**Вплив стилю сімейного виховання в повних сім'ях на відношення
до себе**

Дипломна робота з психології
(освітньо-кваліфікаційний рівень
«Магістр»)

студентки 6 курсу 62 групи

галузі знань:

0301 Соціально-політичні науки

спеціальності:

8.03010201 Психологія

Яни Юрїївни Кутишенко

Керівник:

Павло Петрович Горностай

доктор психологічних наук, професор

(доктор наук)

Рецензент:

кандидат педагогічних наук, професор

Заброцький М.М.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ I. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СІМ'Ї ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ	6
1.1. Теоретико-психологічні аспекти сім'ї як виховного інституту	6
1.1.1. Типи, стилі виховання та функції сім'ї	13
1.1.2. Психологічна характеристика повної сім'ї	20
1.2. Психолого-педагогічні аспекти сімейного виховання та його вплив на формування особистості дитини.	22
1.2.1. Ставлення батьків до дитини як чинник формування дитячої особистості	49
1.2.2. Психологічні особливості повних та неповних сімей.	55
Висновки до I розділу	57
Розділ II. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ВИВЧЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА СТАНОВЛЕННЯ САМООЦІНКИ ДИТИНИ	59
2.1. Виявлення типу самооцінки за допомогою методики «Сходи» В.Г.Щур	59
2.2. Визначення виховного впливу батьків на дітей з використанням опитувальника Шафера.	60
2.3. Виявлення особливостей соціальної пристосованості дитини, а також її стосунків з людьми, які її оточують за допомогою методики Рене Жіля.	69
Висновки до II розділу	71
Розділ III ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА СТАНОВЛЕННЯ САМООЦІНКИ ДИТИНИ	73
3.1. Особливості типів самооцінки дітей відповідно до типу сім'ї	74
3.2. Психологічні складові виховного впливу батьків на самооцінку дитини	77
3.3. Аналіз особливостей соціальної пристосованості дитини.	80
Висновки до III розділу	83
ВИСНОВКИ	83
ЛІТЕРАТУРА	85
ДОДАТКИ	91

ВСТУП

Не виникає сумнівів, що розвиток особистості дитини в сучасній сім'ї не втрачає гострої актуальності. Сім'я, на думку вчених, - єдиний соціальний інститут, який забезпечує (може й повинен це робити) ефективне виховання дітей; так само як і переконливим може бути підсумок історичного розвитку людства: дитина як суб'єкт соціалізації не лише сама змінюється під дією виховних впливів, а й змінює своїх вихователів. І тому проблеми, з якими доводиться стикатися батькам у ставленні до своїх дітей, є вічними, а сім'я, як своєрідний мікроколектив, відіграє істотну й довготривалу роль у процесі становлення особистості дитини.

Актуальність дослідження. Державною національною програмою «Освіта (Україна XXI століття)» одним із пріоритетних напрямів реформування освіти визнано родинне виховання. Саме в сім'ї закладаються основи формування особистості, вона є першоосновою духовного, економічного та соціального розвитку суспільства. Так, у ст. 59 Закону України «Про освіту» зазначається:

1) «Виховання в сім'ї є першоосновою розвитку дитини як особистості»;

2) «Батьки і особи, які їх замінюють, зобов'язані: постійно дбати про фізичне здоров'я, психічний стан дітей, створювати належні умови для розвитку їх природних здібностей; сприяти здобуттю дітьми освіти у закладах освіти або забезпечувати повноцінну домашню освіту відповідно до вимог щодо її змісту, рівня та обсягу...».

Сім'я завжди виступає моделлю конкретного історичного періоду розвитку суспільства, відображає його економічні, моральні й духовні суперечності. Тому сучасні економічні перетворення, демографічні

проблеми, криза в політиці, культурі – все це відбивається на життєдіяльності сучасної сім'ї, при цьому поглиблюється її дезорганізація.

Сім'я виступає домінуючим інститутом у формуванні особистості дитини. Причому тільки та сім'я має позитивний вплив, яка допомагає дитині відчувати себе рівноправним членом сімейного колективу, де її люблять; вона має у сім'ї права і обов'язки; до її потреб ставляться з розумінням. Саме в таких сім'ях діти найбільше цінують поради і допомогу батьків, наслідують їх особистий приклад. У нормальній сімейній обстановці дитина виростає доброзичливою, гуманною, спокійною, здатною до співчуття, оптимістичною, добрим товаришем, з почуттям гумору, має тверді етичні правила.

На визначальне значення сімейного виховання звертали увагу і видатні корифеї педагогічної науки.

Так, родинне виховання, на думку М.Стельмаховича, завжди досягає свого повного довершення тоді, коли воно здійснюється у нерозривній єдності з педагогічним впливом школи та громадськості, а основою формування особистості виступає родинно-шкільне виховання. “Родина і школа – дві могутні сили виховання“, - писав М.Стельмахович. Родинне виховання повинно духовно збагачувати дитину, формувати її як особистість, впливати на її розвиток. Пробуджувати добрі почуття, сприяти виробленню морально-етичних норм співжиття у суспільстві, формувати майбутнього громадянина незалежної держави України.

Отже проблема сім'ї та особливостей впливу сімейного виховання на формування особистості дитини залишається актуальним для сьогодення, що і зумовило вибір теми роботи.

Об'єкт дослідження – відношення до себе у дітей шкільного віку.

Предмет дослідження – процес сімейного виховання як чинник відношення до себе дитини шкільного віку.

Мета дослідження – дослідити закономірності впливу стилю виховання у повній сім'ї на формування самооцінки в дитини.

Завдання:

1. Розкрити психологічні умови виховання дітей у повній сім'ї
2. Окреслити типові помилки сімейного виховання та їх вплив на становлення особистості дитини.
3. Експериментальне дослідити психологічні особливості дітей у повній та неповній сім'ї та проаналізувати отримані результати

Для того, щоб розв'язати поставлені завдання і досягнути мети дослідження були використані такі методи роботи: теоретичний аналіз та узагальнення літературних джерел; спостереження; аналіз документації; моделювання ситуацій ; діагностичні (спостереження, анкетування, тестування); статистичні (аналіз стану і обробка даних експерименту).

Наукова новизна й теоретичне значення одержаних результатів полягає в комплексному аналізі психолого-педагогічної моделі сім'ї; простежено особливості впливу сім'ї на розвиток та формування особистості дитини; досліджено взаємозв'язок школи, сім'ї та громадськості у справі виховання.

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СІМ'Ї ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДИТИНИ

1.1. Теоретико-психологічні аспекти сім'ї як виховного інституту

Сім'я - одна з найдавніших форм спільності людей. Вона виникла раніше, ніж нації, держави, ще за часів первісного суспільства. Саме сім'я була, є і, мабуть, завжди буде найважливішим середовищем формування та розвитку особистості, яке відповідає не тільки за соціальне відтворення населення, а й за відтворення певного способу його життя.

Для жінки сім'я - це можливість нормального існування, спокій і впевненість у собі, матеріальна і моральна підтримка, відчуття радості й щастя, повноцінне виховання дітей. Чоловіку сім'я надає стимул до життя, допомагає у подоланні утруднень і негараздів. Для дитини сім'я відіграє важливе значення насамперед тому, що дає перші й найважливіші знання про життя, про взаємини з людьми. Сім'я «створює матеріальні та моральні умови для її зростання, формує моральні життєві основи та статево-рольові установки» [12; с. 76].

Виховна функція сім'ї полягає у задоволенні індивідуальних потреб дорослих членів у батьківстві та материнстві, взаєминах з дітьми, їхньому вихованні, самореалізації у дітях. Завдяки реалізації цієї функції сім'я забезпечує соціалізацію молодих поколінь, їхню підготовку до майбутнього життя. У сім'ї виховуються і дорослі, і діти. Тому у виховній функції виділяють три основні аспекти.

Перший - формування особистості дитини, розвиток її здібностей та інтересів, передача від дорослих дітям накопиченого суспільством соціального досвіду, вироблення в них морально-етичних знань та способів поведінки, забезпечення розумового, фізичного та естетичного розвитку дітей.

Другий аспект - систематичний виховний вплив сімейного колективу на кожного його члена протягом усього життя.

Третій аспект - постійний вплив дітей на батьків.

З плином часу у функціях сім'ї відбуваються ті чи інші зміни: одні з функцій втрачаються, інші змінюються відповідно до нових соціальних умов. Порушення функцій сім'ї - це такі умови життєдіяльності, які утруднюють або перешкоджають виконанню нею функцій. Спричинюються такі порушення різними факторами: особистісними особливостями її членів, взаємовідносинами між ними, способом життя сім'ї тощо. Наприклад, причиною порушення виховної функції сім'ї може стати неадекватність взаємин дорослих членів між собою, відсутність, недостатність або хибність знань батьків щодо виховання дітей та ін.

У сім'ї відбувається процес соціалізації дитини, що передбачає різнобічне пізнання маленькою людиною оточуючої соціальної дійсності, оволодіння навичками індивідуальної і колективної праці, прилучення до національної і вселюдської культури. Провідними чинниками у цьому процесі виступає структура сім'ї, пануюча у ній моральна атмосфера, спосіб внутрішньосімейного життя та його стиль. У більш широкому розумінні маються на увазі соціальні установки, система цінностей сім'ї, взаємини її членів між собою та ставлення до інших людей, моральні ідеали, потреби, сімейні традиції тощо.

Сімейне виховання засновується на емоційному, інтимному характері відносин, виявляється в глибокій кровній любові батьків до дітей і дітей до батьків. Байдужість батьків, які не задовольняють прагнення дитини до спілкування, до спільної емоційно забарвленої і значущої діяльності, призводить до затримки соціального розвитку дитячої особистості, тобто гальмуванню засвоєння нею норм, правил, звичок соціальної поведінки і навіть до формування її асоціального характеру. Це зумовлено тим, що внутрішньосімейні взаємини виступають для дитини першим специфічним зразком суспільних відносин, до яких вона залучається вже з перших днів появи на світ, і які мають значний (якщо не домінуючий) вплив на

формування загальної моделі її життя в майбутньому.

Структура сім'ї включає її кількісний склад, а також сукупність взаємин між її членами. Аналіз сімейної структури дає можливість відповісти на запитання: Яким чином реалізується функція сім'ї? Хто здійснює керівництво, а хто - виконання? Як розподілені між членами сім'ї права і обов'язки?

З точки зору структури можна виділити сім'ї, де керівництво і організація всіх функцій здійснюються одним із її членів, котрий є монопольним володарем, деспотичним господарем; між дорослими, дорослими і дітьми встановлюються безапеляційні й безцеремонні взаємини, в родині панує жорстокість, агресія, диктат, холодність.

У інших сім'ях, навпаки, наявна рівномірна участь усіх її членів у керівництві, побудові внутрішньосімейної життєдіяльності. Тут панує колегіальна демократія, яка передбачає співробітництво, взаємодопомогу, розвинену культуру почуттів і емоцій. Розподіл сімейних ролей за таких умов відбувається відповідно до конкретних обставин, базується на рівній участі кожного члена у всіх сімейних справах, на спільному розв'язанні важливих для сімейного мікроколективу проблем. У таких сім'ях, як правило, не існує офіційного «голови», а є авторитетна особа. При цьому такою особою в одних випадках може бути чоловік, а в інших - дружина.

Отже, залежно від характеру структури можна говорити, в першому випадку про авторитарну систему взаємин, у другому - про демократичну.

Стиль внутрішньосімейних взаємин іноді набуває гюпускаючого (ліберального) характеру, що виявляється у прагненні до мінімізації будь-яких контактів: спостерігається відсторонення й відчуженість між членами родини, повна байдужість до справ, інтересів і почуттів один одного.

Відомо, що в благополучних сім'ях батьки передають дітям власні духовні цінності, як «сукупність пріоритетів, що визначають ... інтереси, потреби, запити, мотиви матеріальні й духовні, на основі яких

вибудовуються певні моделі життя, здійснюється сучасна і проектується майбутня діяльність» [12; с. 96] ормуючи таким чином відповідні ціннісні орієнтації, морально-етичні установки, які дозволяють молодим поколінням самостійно рухатися в соціально схвалюваному напрямі; діти-правопорушники здебільшого виховуються в сім'ях, де духовні ціннісні орієнтації не є важливими для батьків, ставлення дорослих до дітей авторитарне, повністю байдуже, навіть вороже, а характер внутрішньо сімейних взаємин практично виключає можливість передачі духовних цінностей від старших молодшим. Тобто сімейне неблагополуччя (нестабільність шлюбу, розлучення, порушення спілкування в сім'ї тощо) значною мірою зумовлене викривленнями в системі ціннісних орієнтацій подружжя. Насамперед, це невелика цінність для них самоактуалізації, занижена цінність пізнання, байдуже або негативне ставлення до праці. За таких умов відбувається дезактуалізація нормативної соціальної поведінки, спостерігається прийняття маргинальних її форм. Діяльність цих людей регулюється не прагненням досягти значущих цілей, а намаганням уникнути можливих негативних наслідків своїх дій або своєї бездіяльності. Такі самі ціннісні установки вони передають своїм дітям. Встановлено, що несприятливі сімейні відносини через дисгармонію батьківсько-дитячих взаємин порушують психічний розвиток дитини; неадекватні моделі поведінки дорослих призводять до того, що сьогодні в сім'ях близько 4,7% - це «важкі діти», зростає кількість дітей, які «випадають» із сім'ї. Фактори, що впливають у сім'ї на особистість дитини, можна умовно поділити на три групи. Перша - це соціальне мікросередовище, в якому здійснюється прилучення дітей до соціальних цінностей і ролей, введення їх у складності й суперечності сучасного суспільства. Друга - це внутрішньо- і позасімейна діяльність, що є засобом прилучення до майбутньої життєдіяльності. Внутрішньо- і позасімейна діяльність передбачає діяльність батьків, а також організацію діяльності дитини, у процесі якої вона засвоює певні знання,

набуває вмінь та навичок, практичного досвіду. Третя група - це власне сімейне виховання, певний комплекс педагогічних впливів.

Грунтуючись на наведених вище визначеннях, під поняттям сім'ї як виховного інституту розуміємо сукупність людей, поєднаних спільністю соціально-побутових умов, котрі створюють природне оточення дитини, а також визначають характер виховання (усвідомлений чи стихійний), «клімат» оточення, що об'єктивно впливає на дитину, на її розвиток. Саме через сім'ю від самого народження, дитина стає як індивідом, так і членом певної соціальної групи.

Сімейне виховання - складова процесу виховання молодих поколінь, який поєднує як цілеспрямовані дії батьків, так і стихійний вплив сім'ї. Останній становить неусвідомлені, неконтрольовані впливи (манера поведінки, звички, спосіб життя тощо), які регулярно повторюються і підспіль впливають на дитину. Тому, під сімейним вихованням розуміємо не тільки цілеспрямований виховний вплив на дитину, а й усю систему внутрішньосімейної взаємодії, яка формує цінності, орієнтації, систему потреб, інтересів, звичок, поведінку дитячої особистості.

Значну увагу проблемам сімейного виховання приділяв А. Макаренко, вбачаючи його сутність в організації сімейних відносин, у створенні правильного загального способу життя, життєрадісної щасливої атмосфери. Недоліки у поведінці й характері дітей, на його переконання, є сигналом для перегляду батьками власної поведінки і загалом взаємовідносин у сім'ї [46; с. 56].

Широкий спектр проблем щодо виховання дітей у сім'ї містять роботи В. Сухомлинського. Зазначаючи, що виховує дитину сім'я в цілому, її загальний дух, культура людських стосунків, педагог підкреслював, що створюють цей дух самі батьки. «Без батьківської мудрості, - писав він, - немає виховної сили сім'ї. Батьківська мудрість стає духовним надбанням дітей; сімейні відносини, побудовані на відповідальності, мудрій любові і

вимогливості батька і матері, самі стають великою виховною силою» [68; с.21].

Спираючись на це твердження, В. Сухомлинський визначив і сформулював певні умови успішного виховання дітей у сім'ї. До них він відносив: суспільну і моральну відповідальність батьків за дітей; сприятливий сімейний мікроклімат; спільну трудову діяльність батьків і дітей у сім'ї; розумну організацію життя і побуту.

Надаючи сімейному вихованню одну з провідних ролей у формування дитячої особистості, В. Сухомлинський особливу увагу фокусує на аналізі такого його феномену, як батьківська любов, у якій він убачав гармонію доброти й вимогливості, ласки й суворості. Однак, звертаючи увагу на роль батьківської любові у формуванні дитячої особистості, педагог водночас застерігав від помилкового її розуміння, від хибних дій, які є цілком прийнятними з погляду батьків, а насправді приносять гіркі плоди. Серед значної кількості різновидів «цієї безглуздої любові» В. Сухомлинський вирізняв три основні види: любов замилювання, деспотичну любов і любов відкupu [6; с. 22].

Любов замилювання розбещує душу дитини. Основним принципом її життя стає «девiз дикуна, негідника і хулігана: все, що я бажаю, мені дозволяється, ні до кого мені діла немає, головне - моє бажання». Виховуючись в атмосфері постійного замилювання, дитина не усвідомлює того, що людське співжиття регулюється певними нормами, найпростішими механiзмами яких є прості слова «можна», «не можна», «треба». І тоді з неї виростає капризний, хворобливий егоїст, котрий не тільки не рахується з думками, бажаннями, потребами інших людей, навіть найрідніших - батька, матері, дідуся, бабусі, а й навіть не враховує саму можливість їх існування.

Змальовуючи негативні ознаки замилювання та його наслідки, В. Сухомлинський зовсім не ратує за вияв до дітей байдужості, викорінення почуття любові до них із самої батьківської душі. Однак повсякчас говорити

про це дітям, зазначає він, - значить розбещувати їх. Адже за умов, коли батьки постійно повторюють синові або дочці, що ті є найважливішою радістю і смислом їхнього життя, у дітей зміцнюється переконаність у тому, що вони роблять дорослим велику ласку, одержуючи від них матеріальні й духовні блага, вони вважають себе «центром Всесвіту, навколо якого повинні крутитися всі - мати, батько, дідусь і бабуся...» [68; с. 24].

Наступний різновид нерозумної, інстинктивної батьківської любові - це любов деспотична. Основна вада деспотизму полягає в тому, що «в дитині змалку перекручується уявлення про добре начало в людині, вона перестає вірити в людину і людяність. В обстановці деспотичного самодурства, дріб'язкових причіпок, постійних докорів маленька людина оздоблюється». В.О. Сухомлинський, звертаючись до батьків і матерів, попереджаючи їх від надмірного захоплення своєю владою, педагог радить їм поважати дитяче бажання бути хорошим, берегти його як найтонший рух людської душі, не зловживати нею, не перетворювати мудрості батьківської влади на деспотичне самодурство. А для цього батьки мають пам'ятати, що син і дочка - «така сама людина як і вони, її душа гнівно протестує, коли хтось намагається зробити її іграшкою свого свавілля» [68; 343-347].

Сім'ї, де побутує любов відкupu, не можуть дати дитині необхідний соціальний досвід, адже «вони живуть серед людей і не знають людей; їх серцям зовсім незнайомі й недоступні тонкі людські почуття, насамперед ласка, співчутливість, жалість, милосердя». Аналогічні якості такі батьки формують і у своїх дітей.

Кожний з наведених різновидів нерозумної батьківської любові дає свою «клініку хвороби» дитячої особистості, веде до виникнення у неї специфічних внутрішніх утворень. Але, прийшовши ззовні, пустивши коріння в дитячій душі, ці утворення рано чи пізно виходять на поверхню, впливаючи на ціннісні орієнтації людини, її взаємини з оточуючими,

ставлення до них та до навколишнього світу, значною мірою детермінують соціальний розвиток.

Звернення до сучасних наукових джерел засвідчує, що з-поміж основних компонентів виховного потенціалу сім'ї фахівці називають внутрішньосімейні взаємини [13; с. 148].

Обґрунтуванням такого підходу є твердження про те, що сім'я як певна соціальна спільнота «виступає насамперед як конкретна система зв'язку і взаємодії між її членами, що виникають з приводу задоволення їхніх різноманітних потреб». Неврахування цих особливостей внутрішньосімейних взаємин доволі часто призводить до похибок у їх розвитку - факт, що негативно впливає на формування дитячої особистості.

1.1.1. Типи, стилі виховання та функції сім'ї

Сім'я як первинний осередок є соціальною колискою людства. Основа будь міцної сім'ї - це взаємне поєднання трьох форм любові: подружньої, батьківсько-дитячої та родинної. У сім'ї, крім взаємної соціалізації та економічної підтримки, головним чином, виховуються діти. У сім'ї дитина одержує перші трудові навички. У нього розвивається вміння цінувати і поважати працю людей, в родині він здобуває досвід турботи про батьків, рідних і близьких, вчиться розумному споживанню різних матеріальних благ, накопичує досвід спілкування з грошима і т.д.

Реалізація тих чи інших установок подружжя в сімейних взаєминах створює певну соціально-психологічну картину родинного життя, яка виявляється у специфічному її укладі. Усталилася думка, що кожна сім'я має притаманний тільки їй одній індивідуальний стиль родинних стосунків (систему прийомів впливу один на одного та ін.). Дослідження стилю взаємин у сім'ї передбачає їх класифікацію для надання цілеспрямованої психологічної допомоги в налагодженні сімейних стосунків.

Більшість існуючих типологій сімей розроблена на основі виявлених особливостей спілкування і міжособових стосунків у сім'ї, що зумовлюють певну взаємодію членів родинної групи і властиві тільки їй способи впливу подружжя один на одного і на дітей. На цій основі сім'ї умовно поділяють на кілька полярних типів.

За ступенем включення членів родини в сімейні стосунки, їх емоційної духовної єдності розрізняють згуртовані (інтегровані) і роз'єднані (дезінтегровані) сім'ї. У перших кожний член сім'ї відчуває себе повноцінним учасником сімейної взаємодії. Таким сім'ям властиві духовна та емоційна близькість, відповідальність один за одного, довір'я, тобто існує психологічна захищеність. Для роз'єднаних сімей характерна відособленість членів родини один від одного. Кожний живе ніби сам по собі, духовно й емоційно майже не пов'язаний з іншими членами родини. Звичайно, такий поділ сімей за ступенем згуртованості є умовним. Наприклад, існують сім'ї з досить високим ступенем умовності. Це так звані суперінтегровані сім'ї. Здебільшого такий тип взаємин характерний для неповних сімей (мати — дитина). За ступенем роз'єднаності виділяють частково дезінтегровані сім'ї. Вони складаються з родинних мікрогруп, у які входять не лише члени конкретної сім'ї, а й родичі з боку чоловіка чи дружини. У таких сім'ях хтось з її членів опиняється в ізоляції, ігнорується сімейною групою.

За характером психологічної й ціннісно-орієнтаційної єдності розрізняються гармонійні і дисгармонійні сім'ї. Перші, крім того, поділяються на природно і штучно гармонійні. Природно гармонійні сім'ї характеризуються збігом цілей, мотивів, емоційних і пізнавальних установок членів родинної групи, завдяки чому забезпечується їхня психологічна сумісність. У штучно гармонійних сім'ях злагода є результатом свідомих зусиль членів родини. У таких сім'ях помітне прагнення пристосуватися один

до одного, часом ціною обмеження власних потреб, привести їх у відповідність до потреб і запитів інших членів сімейної групи.

Дисгармонійним сім'ям притаманна розбіжність у системах ціннісних орієнтацій, потреб, мотивів і цілей членів родинної групи. Адаптація їх один до одного ситуативна, перманентна, а то й декларативна. Рольові обов'язки в таких сім'ях нерідко виконуються з примусу, що створює психологічне напруження в сімейному спілкуванні. Емоційна дистанція між чоловіком і жінкою та іншими членами родини створює сприятливий ґрунт для виникнення психологічної несумісності, а отже, і міжособових конфліктів.

За ознакою комунікативних установок членів родини розрізняються корпоративні (прагматичні) і альтруїстичні типи сімей. У перших спілкування здійснюється на договірних, корпоративних засадах. У такій сім'ї кожний виконує покладені на нього обов'язки лише за умов, якщо інші виконують свої. Як правило, здійснюється жорсткий контроль за поведінкою кожного члена сім'ї, налагоджено систему позитивних і негативних санкцій для заохочення виконання рольових обов'язків. Сімейна група може мати подібні ціннісні орієнтації й бути психологічно сумісною та емоційно пов'язаною, але в її членів відсутня готовність поступитися власними інтересами заради спільного блага. Прагматичний принцип співжиття («що ти для мене, те й я для тебе») діє як у взаєминах подружжя, так і в стосунках з дітьми та іншими родичами. Постійно вираховується, хто і скільки доклав зусиль до підвищення сімейного добробуту і що отримав натомість. Психологічна рівновага в таких сім'ях дуже нестійка. Цінність кожного визначається тим, якою мірою він може задовольнити прагматичні установки інших. На цій основі досить легко виховується егоїстичний тип особистості з настановою «жити для себе».

Спілкування в альтруїстичних сім'ях ґрунтується на свідомому визнанні кожним членом родини відповідальності за добробут інших.

Поведінка членів сім'ї часто йде врозрід з власними потребами і запитами — за принципом «жити для інших». Кожний у такій сім'ї є цінністю сам по собі, а не тому, що дає якусь користь, тобто створює для сім'ї матеріальний добробут і забезпечує їй високий соціальний статус та ін. Навіть члени сім'ї, які порушують прийняті в ній норми поведінки, не стають ізгоями, навпаки, їм усіляко допомагають знайти правильний шлях.

За кількістю і характером комунікативних зв'язків розрізняються відкриті і закриті сім'ї. У відкритих особистісна спрямованість не обмежується лише колом родинних інтересів та цілей. Члени сім'ї включені в різні соціальні зв'язки. Специфікою відкритої сім'ї є прагнення до нових контактів. Завдяки цьому підвищується їх соціально-захисний потенціал. Вони мають можливість компенсувати невдачу в одній суспільній сфері переключенням своїх інтересів в іншу.

Закриті сім'ї є комунікативно самодостатніми. Кількість позасімейних соціальних контактів у них надто обмежена, і, як правило, вони не прагнуть до їх розширення. Головне — це твоя сім'я і родинні зв'язки, а все інше — тло, на якому проходить життя. Власна сім'я посідає перше місце в ієрархії родинних цінностей.

Залежно від адаптивних ресурсів сім'ї, її здатності пристосовуватися до мінливості умов життя виділяють гнучкі й інертні (консервативні) сім'ї. Гнучкий тип сім'ї характеризується здатністю швидко переорієнтуватися, якщо цього вимагають нові умови життя. Інертні сім'ї, навпаки, ригідні та консервативні щодо переоцінки й зміни вже усталених стандартів поведінки.

За характером розподілу влади виділяють сім'ї єдиновладні (авторитарні) і демократичні. У перших влада зосереджена в руках когось одного — чоловіка, дружини та ін. Згідно з цим найважливіші рішення

приймаються тільки зі схвалення цього члена родини. Соціологи за цим показником поділяють сучасні сім'ї на неопатріархальні і неоматріархальні.

Для демократичних сімей характерна або рівноправність усіх членів родини в прийнятті рішень, або функціональний розподіл влади: в одних сферах життя головну роль відіграє чоловік, в інших — жінка, у третіх — хтось із батьків подружжя чи старші діти.

Виділення авторитарних і демократичних типів сімей має істотне значення для оцінки ресурсів сімейного виховання, але за умов, коли відомі інші характеристики спілкування і міжособистісних стосунків. Так, в інтегрованих, гармонійних, емоційно об'єднаних, з альтруїстичними установками сім'ях питання розподілу влади взагалі не виникає. Сімейна ієрархія, яка склалася, сприймається членами родини як природна й оптимальна, незалежно від того — авторитарна вона чи демократична. В дезінтегрованих сім'ях єдиновладдя може бути джерелом постійного психологічного напруження в родинних стосунках. [12; с. 85].

Напрямок психологічного аналізу є також **стиль сімейного виховання**, який прийнято визначати як своєрідне поєднання батьками соціальних вимог (очікувань) і контролюючих санкцій у своїх ставленнях до дитини. Обраний стиль, як правило, визначає **систему виховання**, якій притаманне більш-менш цілеспрямоване застосування методів і прийомів виховання, врахування того, що по відношенню до дитини можна допускати, а чого не можна, хоча не завжди усвідомлюється об'єктивно існуюча мінлива множинність цілей і завдань виховної роботи з дітьми. Відповідно прийнято виділяти п'ять стилів (тактик) виховання в сім'ї:

Авторитарний виховний стиль (в основі — тактика диктату) означає пригнічування почуття гідності, ініціативи, самостійності одними членами сім'ї (найчастіше дорослими) у інших. Жорсткі накази, примус, свавілля батьків призводять до значних порушень у формуванні особистості дитини.

Як свідчать дослідження, погрози, насильство, тиск викликають у відповідь грубість, спалахи агресивності, брехливість, лицемірство, навіть відверту ненависть. Якщо батькам, іншим значущим дорослим вдається зламати опір дитини, то водночас вони ламають і важливі якості особистості, на які, власне, немає запиту в даних умовах і розвиток яких стає неможливим: самостійність, віру у власні сили, почуття гідності, ініціативність тощо.

Демократичний стиль сімейних стосунків (тактика співробітництва) передбачає не лише батьківську підтримку й допомогу дітям в їх окремих справах, а й взаєморозуміння, взаємоповагу дітей і батьків, встановлення партнерських на паритетних основах взаємин, заснованих на співчутті, співпереживанні, відповідальності за наслідки власної активності.

Ліберальний стиль (тактика невтручання). Система між особистісних відносин у сім'ї будується на визнанні (доцільності) незалежного існування дорослих і дітей. Батьки як вихователі, за даним типом взаємин, найчастіше ухиляються від активного позитивного втручання в життя дитини. Їх більше приваблює комфортне співіснування з дітьми, яке не потребує глибоких душевних переживань. За таких умов дитина стає емоційно байдужою до інших, яскраво проявляється егоцентризм, індивідуалізм, а сім'я для неї – лише необхідна формальність.

Потуральний виховний стиль (тактика опіки й безоглядної любові). Батьки власними зусиллями, працею намагаються задовольнити всі потреби дитини, відгороджуючи її від будь-яких турбот, складностей тощо. Відтак дитина, яка штучно позбавлена можливості проявляти себе в досягненні певних результатів, відповідати за наслідки своїх дій тощо, зростає інфантильною, беспорядною, безініціативною, уникає відповідальності за певні дії, рішення. Домінуючою характеристикою людини, що зростає в умовах потурального стилю, - егоцентризм. У ставленні до людей, які її оточують, діє установка: кожен, хто не ставить за мету задовольняти її

потреби, - егоїст, людина небажана для подальшого спілкування, навіть ворожа.

Нестійкий стиль виховання, для якого характерний не прогнозований перехід батьків від одного до іншого стилю ставлення до дитини. Такі „перепади” народжують у неї недовіру до батьків, відчуженість, формують установки реагувати не на зміст звертань, вимог, а на форму. Для задоволення своїх індивідуалістичних потреб діти зазвичай намагаються використати ситуативно сприятливий емоційний фон стосунків з батьком або матір'ю. [17; С. 10-20]

З огляду на наведені особливості сім'ї виокремимо кілька її функцій — особливих форм життєдіяльності, пов'язаних із задоволенням потреб сім'ї:

-виховна функція; - економічну, що спрямована здебільшого на забезпечення матеріальних, господарсько-побутових потреб; - регулятивну, що полягає в регулюванні стосунків між членами сім'ї на основі моральних норм через первинний соціальний контроль, реалізацію особистого авторитету і влади; - репродуктивну, що спрямована на народження дітей і продовження людського роду; - сексуальну, що передбачає реалізацію сексуальних стосунків подружжя, досягнення ними сексуального задоволення; - виховну, що реалізується у трьох аспектах — первинна соціалізація дитини; постійний вплив дітей на їхніх батьків, а також систематичний виховний вплив сімейної групи на кожного свого члена; - комунікативну, що задовольняє потреби членів сім'ї у спілкуванні і взаємодії один з одним і соціумом, багато в чому визначаючи характер сприйняття останнього; - рекреативну, що передбачає організацію дозвілля і відпочинок; - психотерапевтичну, що реалізується у двох аспектах — “погладжування” (ласка й увага один до одного) і “резонування” (розуміння і допомога один одному в оцінюванні позицій з важливих проблем, підтримування іншого в його самореалізації й особистісному розвитку).

Перелічені функції так тісно взаємозалежать, що жодну з них не можна визнати основною. Наприклад, виховна функція тісно пов'язана не тільки з комунікативною, а й з репродуктивною функцією, оскільки наявність кількох дітей у сім'ї є природною умовою формування повноцінної сім'ї, забезпечуючи при цьому дитині досвід взаємодії не тільки “по вертикалі”, а й “по горизонталі”. У свою чергу, репродуктивна функція залежить від низки інших функцій сім'ї: сексуальної, економічної та ін. Водночас особливе значення має психотерапевтична функція, яку вважають критерієм оцінювання подружніх стосунків, а також психологічним інструментом їх регуляції [12].

1.1.2. Психологічна характеристика повної сім'ї

Суттєве значення для прогнозу ефективності сімейних впливів на розвиток особистості дитини у сучасній психологічній науці набуває дослідження соціально-психологічних особливостей сім'ї як малої контактної групи. З погляду соціальної психології сім'я є соціальною групою (що відповідає певним нормам і цінностям конкретного суспільства), об'єднаною сформованою у спільній діяльності сукупністю міжособистісних відносин (подружжя між собою, дітей до батьків, батьків до дітей і дітей між собою), які проявляються в любові, прив'язаності та інтимності її членів.

У сучасній психологічній науці з метою з'ясувати особливості організації у сім'ї виховного процесу прийнято виділяти такі напрями її психологічного аналізу:

Склад сім'ї. За цією ознакою виділяють повні сім'ї, в яких діти проживають з обома батьками, неповні, якщо немає одного з батьків, і формально повні, коли в сім'ї є обое батьків, але один з них із певних причин не бере участі у вихованні дитини. Зрозуміло, що найсприятливіші психологічні умови для повноцінної сімейної соціалізації найвірогідніше очікувати від повних сімей.

Характеризуючи повну сім'ю, необхідно враховувати взаємовідносини, що в ній складаються за типами:

Чоловік-дружина;

батьки — діти;

діти — батьки;

діти — діти.

Ці структурні характеристики, маючи відносну автономність, являють собою соціально-психологічну єдність. Повною вважається така сім'я, яка має в наявності всі типи взаємовідносин. Реально, однак, сім'я може бути й неповною. Найбільш розповсюдженою сучасною формою неповної сім'ї є сім'я без подружжя, коли тільки один з батьків (найчастіше мати) виховує дітей.

Характеристика сім'ї визначається за критерієм: гармонічна або проблемна. Повна сім'я, що має в наявності всі типи взаємовідносин, називається повноцінною. В більшості випадків такі сім'ї в педагогічній психології характеризуються як гармонічні, якщо внутрішньо сімейні відносини в них відповідають принципів гуманності — формуванню й прояву відносин до іншого, як до себе, і до себе, як до іншого; передбачають взаємну щедрість і доброту, повагу і вимогливість. Усе це забезпечує сприятливий соціально-психологічний клімат у сім'ї. Отже, повнота соціально-психологічної структури сім'ї та існування в ній активних взаємостосунків між усіма елементами такої структури, що будуються на принципах взаємозацікавленості й позитивної взаємоприв'язаності, створюють психологічний підмурок гармонійних стосунків у сім'ї. Зрозуміло, що всю повноту таких відносин важко відтворити за умов неповної чи формально повної сім'ї. Саме тому за результатами психологічних обстежень неповні й формально повні сім'ї набагато частіше потрапляють до розряду проблемних (конфліктних, антипедагогічних, асоціальних) [13].

Типовий стан (мікроклімат сім'ї) у психології розуміється як найхарактерніший для всіх членів сім'ї спосіб самопочуття в ній, який визначає їхнє ставлення до сім'ї. Тут розрізняють емоційно комфортні сім'ї, де діти переважно переживають емоційно комфортні відчуття захищеності, затишку й приязні їхніх членів, які, у свою чергу, виступають як внутрішній еквівалент гармонійних відносин; тривожні сім'ї, мікроклімат яких найчастіше є проекцією відповідних особистісних характеристик батьків, та сім'ї, яким притаманний емоційно-психологічний дискомфорт і нервово-психічне напруження. Як правило, такий мікроклімат характерний для проблемних сімей із суттєвими відхиленнями спілкування батьків від норм ефективної педагогічної комунікації [49].

1.2. Психолого-педагогічні аспекти сімейного виховання та його вплив на формування особистості дитини.

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передання культурних цінностей від покоління до покоління.

З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності.

Оскільки мета виховання підростаючого покоління — формування всебічно розвиненої особистості, сім'я, як і школа, здійснює моральне, розумове, трудове, естетичне і фізичне виховання.

На думку М. Стельмаховича «Тіло, душа, розум — ось три кити батьківської педагогіки». Тілесне виховання у сім'ї передбачає зміцнення здоров'я, сил та правильний фізичний розвиток дитини. «Усі наші зусилля, —

зазначає він, — спрямовані на тілесне виховання, можуть бути швидко зведені нанівець, коли ми не захистимо наших дітей і підлітків від такого страшного ворога душі та тіла людини, як алкоголізм, паління, наркоманія, токсикоманія, статева розпуста, СНІД. Поширення цих та інших асоціальних явищ набуло такого розмаху, що нависла емертельна небезпека над самим генофондом нації, а значить, і над нашим майбутнім» [66].

Духовно-моральне виховання передбачає формування у дітей високої духовності та моральної чистоти. Складність цього завдання в тому, що воно вирішується, як правило, через добре поставлене в духовно-моральному аспекті життя сім'ї, суспільного ладу, вчинки людей, приклад батьків. Власне, духовність виховується духовністю, мораль — моральністю, честь — честю, гідність — гідністю.

Правильно поставлене розумове виховання в сім'ї розкриває перед дітьми широкий простір для накопичення знань як бази для формування наукового світогляду; оволодіння основними розумовими операціями (аналізом, синтезом, порівнянням); вироблення інтелектуальних умінь (читати, слухати, висловлювати свої думки усно і на письмі, рахувати, працювати з книгою, комп'ютером) готує їх до розумової діяльності.

Реалізуючи ці напрями змісту виховання, особливу увагу приділяють вихованню у дітей любові до батьків, рідних, рідної мови, культури свого народу; поваги до людей; піклування про молодших і старших, співчуття і милосердя до тих, хто переживає горе; шанобливого ставлення до традицій, звичаїв, обрядів, до знання свого родоводу, історії народу.

Ефективність виховання дітей у сім'ї залежить від створення в ній належних умов. Головна умова сімейного виховання — міцний фундамент сім'ї, що базується на її непорушному авторитеті, подружній вірності, любові до дітей і відданості обов'язку їх виховання, материнському покликанні

жінки, піднесенні ролі батьків у створенні та захисті домашнього вогнища, забезпеченні на їх прикладі моральної підготовки молоді до подружнього життя.

Важливим у сімейному вихованні є те, наскільки родина живе інтересами всього народу, інтересами держави. Діти прислухаються до розмов батьків, є свідками їхніх вчинків, радіють їхнім успіхам чи співчувають невдачам.

Виховний вплив сім'ї зростає, якщо батьки цікавляться не лише навчанням, а й позанавчальною діяльністю своїх дітей. За таких умов інтереси сім'ї збігаються з інтересами суспільства, формується свідомий громадянин країни.

Дієвим чинником сімейного виховання є спільна трудова діяльність батьків і дітей. Дітей слід залучати до сімейної праці, вони повинні мати конкретні трудові обов'язки, адекватні їх віковим можливостям. Така співпраця дітей з батьками має сильніший виховний вплив, ніж словесні повчання.

Успіх сімейного виховання значною мірою залежить від організації домашнього побуту, традицій сімейного життя: порядку в сімейному господарстві, залучення дітей до розподілу бюджету сім'ї, загального режиму дня, визначення для кожного робочого місця, зокрема для навчальних занять, дотримання певних сімейних правил (кожна річ має своє місце, прийшов з прогулянки — вимий руки та ін.). Домашній затишок облагороджує дітей.

Провідну роль у сімейному вихованні відіграє мати. Саме вона найсильніше впливає на дітей, особливо в сфері духовно-морального виховання. Діти, які виростають без материнського тепла і ласки, похмурі, як правило, замкнені, злостиві, вперті.

Не меншим є й вплив батька, особливо коли йдеться про виховання хлопчиків. Проте виконати свої виховні функції батько і мати можуть лише за умови, що вони є справжнім авторитетом для дітей.

«Ваша власна поведінка, — писав А. Макаренко, звертаючись до батьків, — вирішальна річ. Не думайте, що ви виховуєте дитину тільки тоді, коли з нею розмовляєте, або повчаєте її, або наказуєте їй. Ви виховуєте її в кожен момент вашого життя, навіть тоді, коли вас немає дома. Як ви одягаєтеся, як ви розмовляєте з іншими людьми і про інших людей, як ви радієте або сумуєте, як ви поводитися з друзями і ворогами, як ви смієтесь, читаєте газету, — все це має для дитини велике значення. Найменші зміни в тоні дитина бачить або відчуває, всі повороти вашої думки доходять до неї невидимими шляхами, ви їх не помічаєте. А якщо вдома ви грубі або хвастливі, або ви пиячите, а ще гірше, якщо ви ображаєте матір, вам уже не треба думати про виховання: ви вже виховуєте своїх дітей і виховуєте погано, і ніякі найкращі поради й методи вам не допоможуть [46].

У своїй праці «Про батьківський авторитет» А. Макаренко наводить приклади таких видів негативного авторитету батьків: «авторитет придушення», який базується на примусі, залякуванні, і як наслідок — формування у дітей брехливості, жорстокості, агресивності; «авторитет віддалі» — батьки намагаються тримати дітей на відстані від себе, розмовляють з ними зверхньо, холодно; «авторитет чванства», коли батьки вихваляються своєю винятковістю, принижуючи при цьому своїх колег чи опонентів; «авторитет педантизму» — батьки вимагають кожне мовлене ними слово вважати наказом, карають за найменшу провину; «авторитет резонерства» — батьки вдаються до моралізування з будь-якого приводу; «авторитет любові» — так звана сліпа любов, усепощення, надмірні пестощі; «авторитет доброти» — батьки в усьому поступаються дітям, готові на будь-які жертви, аби їм було добре; «авторитет дружби» — відповідна

поведінка дитини чи дії оплачуються подарунками, обіцянками. Цим не вичерпується перелік фальшивих авторитетів, на які можна натрапити в сімейному вихованні.

Справжнім авторитетом користуються батьки, які сумлінно ставляться до праці, до сімейних обов'язків, активні в громадському житті. Такі батьки уважні до дітей, люблять їх, цікавляться їхніми шкільними та позанавчальними справами, поважають їх людську гідність, водночас виявляючи до них належну вимогливість.

Важко переоцінити роль дідусів і бабусь у сімейному вихованні. Однак це не означає, що батьки повинні перекладати на них свої батьківські обов'язки. Дитині потрібні ті й ті. Сімейне виховання повноцінне лише за розумного поєднання виховного впливу першовихователів — батьків та багатих на життєвий досвід помічників і порадників — дідусів і бабусь.

Саме дідусі й бабусі допомагають вирішити й таку моральну проблему, як виховання у дітей чуйного, уважного ставлення до людей похилого віку. Людність виховується тільки на прикладі батьків. Якщо діти бачать зневажливе ставлення батьків до дідуся чи бабусі, то годі сподіватися від них іншої поведінки в майбутньому.

Порівняно з іншими соціальними інститутами сім'я має певні особливості, що істотно впливають на становлення особистості дитини. Розглянемо їх.

1. Наявність усіх форм життєдіяльності людини, що реалізуються через функції сім'ї. У результаті сім'я формує власний спосіб життя, мікрокультуру, основою якої є цінності й елементи культури суспільства чи окремих його соціальних верств. Таким чином, на думку А. Карлсона, сім'я — це суспільство в мініатюрі, з якого вибудовується соціальна взаємодія загалом.

2. Включеність дитини в сім'ю з дня її народження, формування саме в сім'ї перших уявлень про те, що добре і що погано, що таке добро і зло, коли дитина найбільшою мірою сприймає виховні впливи. Фактично сім'я є першою сполучною ланкою між людиною і суспільством, яка передає від покоління до покоління генетичний код, певні соціальні цінності, що на суб'єктивному рівні є ціннісними орієнтаціями членів сім'ї.

3. Безперервність і тривалість контакту людей різної статі, віку, з різним обсягом життєвого досвіду спричинюються до інтеріоризації дітьми зразків поведінки насамперед батьків і тільки потім — людей поза сім'єю.

4. Переважно емоційний характер зв'язків між членами сім'ї, що базуються на любові і симпатії, створює сприятливу основу для спрацьовування таких неусвідомлюваних дитиною соціально-психологічних механізмів впливу, як наслідування, навіювання, психічне "зараження". При цьому забарвленість емоційних контактів впливає на формування почуття задоволення (незадоволення) собою і оточенням.

Особливо значною роль сім'ї у становленні особистості дитини є на первинному етапі її соціалізації [13].

Так, на першій стадії (до одного року) дитина розвивається за віссю "довіра — недовіра". Ступінь розвитку почуття довіри до інших людей і світу загалом залежить насамперед від якості материнської турботи, причому не так від кількості їжі чи ласки, які здатна надати мати, як від особливостей спілкування, здатності матері передати відчуття стабільності, тотожності переживань, того, що вона є людиною, якій можна довіряти.

На другій стадії (1~3 роки) дитина розвивається за віссю "автономія — сором і сумнів". Насамперед формується здатність до самоконтролю тілесних виявів, встановлюється певне співвідношення виявів впертості і

добровільності дій. Особливості такого співвідношення залежать від готовності батьків поступово надавати дитині можливість самостійно контролювати свої дії, ненав'язливо обмежуючи її в тих сферах життя, які є потенційно або реально небезпечними для дитини і оточуючих. Переживання сорому проявляються як лють, спрямована на себе, коли дитині забороняється бути самостійною, коли батьки постійно або роблять усе за дитину, або очікують, що вона робитиме самостійно те, що поки що не спроможна робити. У результаті у дитини може сформуватися невпевненість у собі, слабка воля.

Третя стадія (3—6 років) визначається розвитком дитини за віссю "ініціативність — провина". При цьому ініціатива додає до автономії здатність брати на себе зобов'язання, планувати, розв'язувати нові завдання, набувати нових корисних навичок. Чи переважатиме у дитини ініціатива, значною мірою залежить від того, як батьки ставляться до її волевиявлення, визнають і задовольняють її право на допитливість, фантазію, творчість.

Почуття провини у дитини викликають батьки, які не заохочують її до самостійності або надмірно карають.

Таким чином, сім'я, особливості взаємодії батьків і дитини багато в чому забезпечують (чи не забезпечують) успіхи дитини на подальших етапах її соціалізації.

До характеристик, що визначають особливості соціалізації в сім'ї, зараховують [13]: соціально-демографічну структуру сім'ї (соціальне становище членів сім'ї, професійний статус батьків, стать, вік, кількість членів сім'ї, наявність різних поколінь);

превалюючий психологічний клімат, емоційну настроєність сім'ї;

тривалість і характер спілкування з дітьми;

загальну і, зокрема, психолого-педагогічну культуру батьків;
зв'язок сім'ї з іншими спільнотами (школою, родичами тощо);
матеріально-побутові умови.

В Україні типовою є нуклеарна сім'я з невеликою кількістю дітей (52,1 % — з однією дитиною), із професійно зайнятими батьками, що підтримують здебільшого ділові контакти з родичами. У неповних сім'ях виховують 1,5 млн дітей. Внаслідок зменшення реальних доходів родин переважна їх більшість не має можливості створити для дітей сприятливі умови життя [9].

Отже, сучасна українська сім'я часто не має змоги повною мірою реалізувати свій виховний потенціал. Негативний вплив на нього мають об'єктивні (неповна сім'я, погані житлові умови, недостатнє матеріальне забезпечення) та суб'єктивні (слабкість педагогічної позиції батьків) чинники. Найвагомішою серед об'єктивних причин є неповна сім'я, яка з'являється в силу того, що в усіх вікових групах від 20 до 50 років смертність чоловіків більш як утричі вища, ніж жіноча, а у віковій групі 30—34 роки — в чотири рази. Разом з великою кількістю розлучень це призводить до збільшення кількості сімей, у яких мати (рідко — батько) виховує дітей сама. У неповній сім'ї процес виховання ускладнюється, оскільки діти значну частину часу бездоглядні, неконтрольовані, перебувають на вулиці, нерідко контактують з аморальними людьми.

Негативно позначаються на вихованні дітей і погані житлові умови сім'ї. Як свідчать дані спеціального обстеження, в Україні більше половини молодих сімей не мають окремого житла навіть через 10 років подружнього життя, майже половина сімей проживає з батьками в незадовільних для виховання дітей житлових умовах. У таких сім'ях батьки часто не можуть забезпечити дитину постійним робочим місцем, тому їй важко зосередитися

над завданням, з'являється роздратованість, незадоволення, а згодом і небажання виконувати його.

Дається взнаки і низьке матеріальне забезпечення сім'ї. Згідно з даними тижневого обстеження домогосподарств, серед сімей з дітьми частка тих, хто отримував доходи, нижчі від офіційно встановленого рівня, що дає право на отримання допомоги на дітей віком до 16 років, становила 31% , у тому числі серед неповних сімей — 44, сімей з однією дитиною — 53, з двома — 64, з трьома дітьми — 86%. Діти з таких сімей почувуються серед однокласників меншовартісними, бо вирізняються із загальної маси одягом, відсутністю грошей на обіди чи екскурсію. Це психологічно пригнічує їх, оздоблює проти батьків, яких вони вважають невдахами. Згодом ця злість переноситься на однокласників, педагогів.

Значна частина сучасних сімей припускається помилок у вихованні дітей. Родини, які продукують так званих педагогічно занедбаних дітей, з погляду педагогіки можна поділити на такі три групи: педагогічне неспроможні, педагогічно пасивні та антипедагогічні.

Перша група — сім'ї, в яких батьки намагаються виявити певну активність у вихованні дітей, проте роблять це невміло, їх виховний вплив непослідовний, педагогічне необґрунтований. Найчастіше вони керуються власним досвідом, якого набули, коли свого часу їх виховували батьки (авторитарний стиль, обмеження свободи, погрози і покарання або вседозволеність, потурання примхам).

Друга група — сім'ї, які не виявляють особливої активності у вихованні дітей, тобто педагогічне пасивні. Вони з об'єктивних (хвороба, зайнятість, часта відсутність) або суб'єктивних (відсутність єдиної точки зору на виховання, розлад між батьками, часті конфлікти та ін.) причин не можуть належним чином виховувати дітей. У таких сім'ях стосунки між батьками

напружені, конфліктні. За сімейними негараздами вони не знаходять часу для виховання дітей, втрачають контроль за ними.

Третя група — сім'ї, що характеризуються антипедагогічними, аморальними умовами виховання дітей. У таких сім'ях панує дух неповаги до правил моралі та вимог законів. Батьки своєю поведінкою (пияцтво, злодійство, розпуста тощо) створюють у сім'ї антипедагогічну обстановку, намагаються виправдати відхилення від норм поведінки у своїх дітей, протиставляють вимогам школи свої сімейні вимоги.

У сучасних умовах склався ще один тип сімей, що потребують особливої уваги з боку школи, — сім'ї, в яких батьки займаються бізнесом. Вони забезпечують дитину всім, про що тільки вона може мріяти. Однак на виховання їм бракує часу, тому вони передоручають цю справу гувернанткам. У школу й зі школи дітей возять на іномарках. Батьки не дозволяють їм гратися у дворі з однолітками, підбирають для них друзів лише зі свого кола. Витрачання грошей дітьми ніхто не контролює. Для них у сім'ї не існує слова «не можна», тому вони ігнорують і шкільну дисципліну. Батьки ж трактують її як посягання на свободу їх дитини.

На особистість дитини особливо впливає стиль її стосунків з батьками, що лише частково зумовлюється їх соціальним становищем.

Як відомо, існує кілька автономних психологічних механізмів соціалізації, за допомогою яких батьки впливають на своїх дітей [13] насамперед ідентифікація і наслідування, у процесі яких діти засвоюють соціальні норми поведінки, ціннісні орієнтації, беручи приклад з батьків, прагнучи стати такими, як вони. При цьому наслідування супроводжується певними очевидними діями, тоді як ідентифікація передбачає ототожнення дитини з батьками на основі сильного емоційного зв'язку з ними.

Крім того, батьки впливають на своїх дітей через механізм підкріплення: заохочуючи поведінку, що вважається правильною, і караючи дитину за порушення правил, батьки поступово вкорінюють у її свідомість систему норм.

Батьки можуть використовувати різні засоби заохочення — соціально-психологічні (наприклад, похвала) чи матеріальні (винагороди, привілеї). При цьому похвала батьків, з якими дитина перебуває у дружніх стосунках, як правило, дієвіша, ніж похвала батьків байдужих, холодних. Ефект заохочення залежить також від того, як діти сприймають його. Якщо в разі очікування винагороди діти дотримуються вимог батьків, то у протилежному разі вони можуть не дотримуватись цих вимог. Аналогічно діти оцінюють похвалу. Якщо їх хвалять за все, що б вони не зробили, похвала перестає бути засобом заохочення (Додаток або таблиця Умови заохочення дітей батьками?).

Якщо потрібно покарати дитину за певну провину, це слід робити одразу після неї. При цьому необхідно бути суворим, але не жорстоким. Надто суворе покарання, як правило, викликає в дитини страх і озлобленість, вона починає уникати людини, що суворо поводить з нею, а в разі загострення стосунків може втекти з дому. Дослідження свідчать: правила поведінки, що нав'язуються через суворе покарання, діти засвоюють найменшою мірою. Покарання буде дієвішим, якщо пояснити дитині, за що її карають. Експериментально встановлено, що дитина швидше підкориться, якщо їй спокійно і дохідливо пояснити, чому вона має це робити, ніж без пояснень покарати за неслухняність [13].

Важливою умовою дії механізмів впливу є авторитет батьків. Розрізняють такі види авторитету: формальний, що визначається особливостями соціальної ролі; функціональний, що спирається на

компетентність, ерудицію, досвід; особистий, що залежить від особистісних якостей.

Авторитет батьків залежить від частоти і якості контактів з дитиною; інформованості про справи дитини; ступеня розуміння і рівня вирішення питань, що турбують дитину; активності в самовдосконаленні і вдосконаленні оточення.

Аналізуючи досвід сімейного виховання, А. Макаренко дійшов висновку: багато хто з батьків не розуміє значення свого авторитету для дітей. Іноді поведінка батьків призводить до формування помилкового авторитету. Наведемо основні його види [13].

Авторитет пригноблення. При цьому діти виростають або за турканими, безпорадними, або самодурами, відплачуючи за пригноблене дитинство.

Авторитет чванства, коли батьки постійно вихваляються своїми заслугами, є зарозумілими у ставленні до інших людей. При цьому діти часто виростають хвалькуватими, не вміють критично ставитись до власної поведінки.

Авторитет підкупу, коли слухняність дитини "купується" подарунками, обіцянками. При цьому може вирости людина, привчена викручуватись, достосовуватись, яка прагне одержати якнайбільше вигод тощо.

Справжній авторитет ґрунтується на любові, повазі до особистості дитини в поєднанні з високою вимогливістю до неї.

Сімейна соціалізація не зводиться до безпосередньої взаємодії дитини і батьків. Так, ефект ідентифікації може нейтралізуватись механізмом рольової взаємодоповнюваності (наприклад, у сім'ї працюючих батьків незважаючи

на добрий взірець дитина може й не бути працьовитою, якщо сім'я не мала потреби виявляти цю якість).

Важливим є також механізм психологічної протидії, коли дитина, волю якої жорстко обмежували, може виявляти підвищений потяг до самостійності, а дитина, якій усе дозволяли, може вирости несамотійною. І хоча неможливо однозначно виявити залежність конкретних властивостей особистості дитини від властивостей її батьків або ж від методів їхнього виховання, проте така залежність існує. При цьому різні сфери розвитку дитини пов'язані з різними проявами сімейних взаємин. Так, дослідники Ф. Кован і К.Кован виявили, що когнітивний розвиток дитини найсильніше корелює з особливостями її навчання у процесі спілкування в підсистемі "батько — дитина", а по-ведінкова сфера найбільшою мірою пов'язана з поведінкою батьків один щодо одного при спільній сімейній взаємодії [32].

Ці самі дослідники виявили тендерні залежності особистісних характеристик, стилю поведінки батьків і рівня розвитку дитини. Так, практично неможливо спрогнозувати ставлення батька до сина залежно від задоволеності батька шлюбом. Разом з тим незадоволеність батька шлюбом призводить до менших проявів ним позитивних емоцій до доньки. Задоволеність матері шлюбом, вірогідно, пов'язана з характером взаємодії як із синами, так із доньками.

Особливо важливими для розвитку особистості дитини є дві пари ознак, які визначають поведінку батьків: прийняття (тепло, любов) — неприйняття (ворожість), що задають емоційний тон стосунків, і терпимість (самостійність, воля) — стримування (контроль), що визначають переважаючий у сім'ї тип контролю і дисципліни.

За віссю "прийняття — неприйняття" в першому випадку основними засобами виховання є увага і заохочення; батьки орієнтовані насамперед на

виокремлення позитивних якостей дитини, задоволені спілкуванню з нею, сприймають її такою, якою вона є. У другому випадку основними засобами виховання є суворість і покарання; батьки не сприймають своїх дітей (виокремлюють у них насамперед негативні Риси), не дістають задоволення від спілкування з ними, часом виявляючи ворожість.

Численними дослідженнями доведено перевагу першого підходу до виховання дітей.

Дитина, яка позбавлена любові, має менше можливостей для досягнення високої самоповаги, створення стійкого, позитивного Я-образу, побудови теплих стосунків з іншими людьми. Вивчення особистості людей, які страждають на невротичні розлади, відчувають труднощі у спілкуванні та професійній діяльності, свідчить про те, що всі ці явища набагато частіше виявляються в людей, яким у дитинстві бракувало батьківської уваги і тепла.

Недоброзичливість або неухважність, мало того, жорстоке поведіння батьків із дітьми викликає в останніх неусвідомлювану ворожість, що спрямовується зовні (наприклад, трансформується в агресивні дії не тільки проти батьків, а й проти сторонніх людей) або всередину і виявляється в почутті провини, тривоги, низькій самоповазі тощо [6].

За віссю "тривожність — стримування" в першому випадку батьки впливають на дитину через похвалу, пояснення їй наслідків її дій, обґрунтовують свої вимоги. У другому випадку тактика стримування припускає застосування батьківської влади через наказ, насильство, фізичне покарання, батьківський контроль над бажаннями дитини.

Психолог Д. Баумрінд виявила три моделі поведінки дітей залежно від особливостей поведінки батьків [13]:

модель I — діти з високим рівнем незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, доброзичливості, які вміють розбиратися в оточенні;

модель II— діти, недостатньо впевнені в собі, замкнені й недовірливі;

модель III — діти, не впевнені в собі, не виявляють допитливості і не вміють стримуватись.

Здійснивши дослідження, Д. Баумрінд вирізняла чотири показники поведінки батьків, що впливають на формування у дітей певних рис: контроль — високий бал за цим показником означає істотний вплив батьків на діяльність дітей, послідовність у висуванні до них вимог; вимога зрілості — високий бал за цим показником свідчить про те, що батьки висувають вимоги, що сприяють формуванню у дітей зрілості, незалежності, самостійності, високого рівня здібностей в інтелектуальній, соціальній та емоційній сферах; спілкування — високий бал за цим показником означає, що батьки орієнтовані на переконання дитини, обґрунтування своїх вимог, готовність вислухати думку дитини; доброзичливість — високий бал за цим показником свідчить про зацікавленість батьків у розвитку дитини (похвала, радість від успіхів дитини), тепле ставлення до дитини (любов, турбота).

Отже, виокремлено три моделі поведінки батьків, пов'язані з фактором контролю, що відповідають моделям поведінки дітей: модель авторитетного батьківського контролю — відповідає моделі I поведінки дітей; авторитарна модель — відповідає моделі II; поблажлива модель — відповідає моделі III.

При цьому адекватний контроль з боку батьків, що відповідає моделі I, припускає поєднання емоційного сприйняття з великою кількістю вимог, що висуваються до дитини, їх зрозумілістю, несуперечливістю і послідовністю.

Для дітей батьків, які застосовують адекватний контроль, характерні добра адаптованість до оточення і спілкування з однолітками; ці діти активні, незалежні, ініціативні, доброзичливі.

Сукупність установок батьків, їх емоційного ставлення до дитини, сприйняття дитини батьками і відповідних способів поводження з нею утворюють стиль сімейного виховання.

Оптимальним для практики сімейного виховання вважається демократичний стиль, що характеризується високим рівнем вербального спілкування між дітьми і батьками; включеністю дітей в обговорення сімейних проблем; урахуванням їхньої думки; готовністю батьків у разі потреби прийти на допомогу дітям, одночасно з вірою в їх успішну самостійну діяльність, адекватним батьківським контролем. Відхилення від демократичного стилю в бік авторитаризму, ліберальної всюдозволеності чи надмірної центрації на дитині спричинює відповідні деформації її особистості

Так, В. Гарбузов вирізняє три типи неправильного виховання, що практикуються батьками дітей, хворих на неврози [13]:

А (неприйняття, емоційне відторгнення) — неприйняття індивідуальних особливостей дитини у поєднанні з жорстким контролем, регламентацією життя дитини, нав'язуванням їй єдиного правильного (з погляду батьків) типу поведінки; поряд із жорстким контролем цей тип може поєднуватися з недостатнім рівнем контролю, байдужістю, цілковитим потуранням;

Б (гіперсоціалізація) — тривожно-недовірлива концентрація батьків на стані здоров'я дитини, її соціальному статусі, очікуванні успіхів часто з недооцінюванням індивідуальних психологічних особливостей дитини;

В ("кумир сім'ї") — центрація батьків на дитині, потурання її примхам, іноді на шкоду іншим дітям або членам сім'ї.

Дослідники А. Лічко і Е. Ейдеміллер припускають крім виховання за типами "кумир сім'ї" (у їхній інтерпретації — "поблажлива гіперпротекція") і "емоційне відторгнення" існування таких стилів виховання (особливо несприятливих для підлітків з акцентуаціями характеру і психопатіями): гіпопротекція (недостатність опіки і контролю за поведінкою дитини, брак чи відсутність уваги, тепла, турботи про фізичний і духовний розвиток дитини, невключеність у її життя); домінуюча гіперпротекція (поєднання загостреної уваги до дитини з великою кількістю обмежень і заборон, що призводить до формування нерішучості, несамостійності дитини чи до яскраво вираженої реакції емансипації); підвищена моральна відповідальність (покладання відповіді дальності на дитину за життя і благополуччя близьких, що не відповідає віку й реальним можливостям дитини; очікування від дитини великих досягнень у житті на тлі ігнорування її потреб та інтересів) [44].

Найбільшою мірою шкодять дитині непослідовний, змішаний стиль виховання, неузгодженість і суперечливість установок батьків на процес виховання, оскільки постійна непередбачуваність реакцій батьків позбавляє дитину відчуття стабільності оточуючого світу, породжуючи в неї підвищену тривожність.

Стиль виховання дитини є репродуктивним, тобто багато в чому репродукує стиль виховання, який застосовувався у дитинстві батьків. При цьому самооцінка, Я-образ дитини є інтроекцією батьківського ставлення і способів керування поведінкою дитини, що реалізується, по-перше, через пряме чи непряме (у зразках поводження) навіювання образу чи ставлення до себе, по-друге, через формування у дитини стандартів виконання тих чи

інших дій, формування рівня домагань, по-третє, через контроль за поведінкою дитини, у якому вона засвоює способи самоконтролю.

Я-образ і самооцінка, що навіюються дитині, можуть бути як позитивними, коли дитину переконують у тому, що вона є доброю, розумною тощо, так і негативними, коли дитину переконують у тому, що вона погана, зла, дурна тощо.

У цьому зв'язку Р. Ленг вводить поняття "містифікація" — навіювання дітям, ким вони є. Формами містифікації є приписування (навіювання дитині, що вона слабка, не здатна бути самостійною, погана) та інвалідація (знецінювання думки дитини, її планів та інтересів). У результаті дитина або погоджується з поглядом батьків, або найчастіше агресивно виступає проти нього[43].

Батьки можуть впливати на формування Я-образу дитини також шляхом стимулювання такої поведінки дитини, що може підвищити чи знизити її самооцінку, змінити в неї власний образ. Це спостерігається, наприклад, у результаті орієнтації дитини на реалізацію певних цілей і планів, досягнення тих чи інших стандартів.

Якщо цілі і плани відповідають реальним психофізіологічним і психологічним можливостям дитини, її схильностям та інтересам, то створена ситуація успіху сприяє формуванню в дитини позитивного Я-образу, підвищенню самоповаги. У протилежному разі дитина втрачає самоповагу, стає невпевненою, тривожною тощо.

Дослідники О. Бодальов і В. Столін наводять приклади з практики роботи із сім'єю, що наочно демонструють, як батьки формують рівень очікувань і рівень домагань, "ідеальне Я" і мотивацію досягнення. Спостерігаючи за іграми на виграш батьків з дітьми, вони вирізняли батьків,

які завжди перемагають, показуючи дітям, як вони мало можуть і до чого їм потрібно прагнути. Отже, батьки орієнтують дітей бути завжди першими. Часто за цим стоїть бажання батьків бачити дитину видатним артистом, спортсменом тощо, щоб дитина досягла тих цілей, які, можливо, не вдалося реалізувати їм. Якщо при цьому вимоги і плани батьків не збігаються з інтересами і схильностями дитини, її можливостями, це найчастіше призводить до того, що дитина не може реалізуватись, втрачає самоповагу, що спричинюється до негативної Я-концепції [67].

Розрізняють такі причини неадекватного ставлення до дитини:

психолого-педагогічна некомпетентність батьків, некритично засвоєні ригідні стереотипи виховання дитини, що призводить до стихійності виховання, неузгодженості установок і дій батьків тощо;

особистісні особливості батьків;

особливості взаємин подружжя чи інших членів сім'ї, що проєктуються на дитину.

Якщо перша причина не потребує коментарів, то щодо другої слід зазначити, що ще в 1922 р. А. Адлер описав тип тривожної матері, що надміру опікується дитиною, тим самим паралізуючи її власну активність і самостійність.

Дослідник О. Захаров, характеризуючи особистісні особливості батьків дітей, що страждають на невроз, зазначає, що матері вирізняються тривожністю і невпевненістю у собі в поєднанні з надмірною пунктуальністю, нетерпимістю, конфліктністю, недостатньою емоційною чуйністю, а батьки — пасивністю, м'якістю, певною мінорністю загального фону настрою.

Негативно впливають на процес виховання дитини не тільки такі індивідуальні особливості батьків, як тривожність і афективність, а й домінантність, владність, бажання підкорити дітей і домогтися від них беззастережної слухняності (особливо це стосується ставлення матері до сина); марнославство батьків, що призводить до підвищеного рівня домагань щодо можливостей дитини.

У батьків із глибокими особистісними проблемами часто спрацьовує захисний механізм "проекції", коли вони неусвідомлено переносять власні небажані якості і проблеми на дитину. Такі батьки, не помічаючи в собі певних рис характеру і поведінки, що проєктуються на Дитину, їх прояв у дитині, прагнуть наполегливо викоринити ці риси у Дитини. При цьому ставлення до дитини формується за типом "емо-Ціjne відторгнення" через невідповідність ідеальному образу батьків або за типом "гіперпротекція", маскуючи приховане відторгнення (такі батьки про свою дитину кажуть: "я її люблю, але вона погана, ледача, нерозумна тощо, робить щось тільки після покарання"). Особливості взаємин членів сім'ї так само впливають на психічний розвиток дитини. Так, О. Варга, спостерігаючи за дітьми, які страждають на нічний енурез, виявила, що невротичний синдром у дитини стає умовно бажаний і для батьків, витісняючи негаразди у сфері власних інтимних стосунків.

У неповній сім'ї мати може проєктувати свої стосунки з колишнім чоловіком на сина, оцінюючи його негативно ("такий самий, як батько") або, як зазначають О. Бодальов і В. Столін [55], ставлячись до сина-підлітка як такого, що "замінює" чоловіка (вимагаючи постійної уваги до себе, виявляючи нав'язливе бажання постійно бути в товаристві сина, прагнучи обмежити його контакти з однолітками).

Дисгармонійні стосунки в сім'ї часто призводять до того, що окремі її члени використовують дитину для вирішення власних проблем.

Дослідники, які вивчали психологію таких родин, виокремили три форми негараздів, що спостерігаються у цих родинах :

суперництво (прагнення двох або більшої кількості членів сім'ї забезпечити собі виключне становище, боротьба за яке набирає затяжного, хронічного характеру);

уявне співробітництво (зовнішня удавана відсутність ускладнень у сімейних стосунках, що обертається на конфлікти в разі настання переломних для сім'ї подій — хвороби когось із членів сім'ї, підвищення по службі одного з подружжя і пов'язане з цим збільшення робочого часу тощо);

ізоляція (психологічне відокремлення одного чи більшої кількості членів сім'ї один від одного, з якими підтримуються лише формальні стосунки, необхідні, скоріше, ділові контакти).

Дослідник О. Добрович зазначає, що для дитини в такій "важкій сім'ї" часто передбачені фіксовані ролі — "кумир сім'ї", "мамин (татків, бабусин тощо) скарб", "жахлива дитина" тощо, які часто відбивають взаємини дорослих членів сім'ї.

Так, зведення дитини в ранг "кумира сім'ї" часто спричинюється суперництвом дорослих, коли кожний з них, демонструючи виняткову турботу про дитину, намагається утвердити своє верховенство в сім'ї або уявне співробітництво (коли всі зацікавлені зберігати удавану відсутність ускладнень і загальне замилювання дитиною виконує функцію фактора, що "цементує" сім'ю).

Граючи роль "маминого (таткового, бабусиного тощо) скарбу", дитина стає чийсь особистим кумиром, що найчастіше свідчить про су перництво між дорослими (це виявляється, наприклад, у запитанні "Кого ти більше любиш?", яке травмує і дезорієнтує дитину, змушуючи її демонструвати лицемірство і спритність) або про ізоляцію когось із дорослих, який компенсує цією прихильністю брак емоційного тепла в сім'ї.

Приписувана дитині роль "цяці" часто пов'язана із ситуацією уявного співробітництва в сім'ї, коли дорослі, не вмючи і не вважаючи за потрібне глибоко проникати у внутрішній світ один одного, і від дитини очікують дотримання насамперед порядності, слухняності. При цьому докоряння дитині може трансформуватися в її самосвідомості в тенденцію до самозвинувачення, що робить її уразливішою до неминучих помилок і труднощів.

Часто наслідком уявного співробітництва в сім'ї є роль "жахливої дитини", коли з поганої поведінки дитини робиться своєрідний внутрішньосімейний фетиш, що парадоксально гуртує емоційно роз'єднаних людей.

В умовах внутрішньосімейного суперництва роль "жахливої дитини" трансформується у жертвенного козла, коли, перекладаючи один на одного провину за "поганість" дитини, дорослі підсвідомо домагаються самоствердження в сім'ї, при цьому часто розряджаючи агресивність на дитині.

"Жахлива дитина" може бути виправданням ізоляції когось із членів сім'ї, "винних" у її "поганості".

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорстокості стосовно них. Розрізняють такі види жорстокості до дітей [8].

фізичне насильство, що охоплює всі форми травм дітей, отримані через цілеспрямовані дії батьків, фізичне покарання;

сексуальне насильство як залучення функціонально незрілих дітей і підлітків до сексуальних дій чи до спостереження за ними без розуміння і згоди на це дитини;

емоційне чи психічне насильство, що може виявитись як у формі негативної уваги (погрози, постійна критика, лайка тощо), так і у формі цілковитої неувважності до дитини;

байдужість до дитини, нехтування її інтересами і потребами, не тільки духовними, а й матеріальними (одяг, їжа, медикаменти) та ін.

Виокремимо також фактори, що корелюють з жорстоким поведінням з дітьми. По-перше, це характерно для сімей, де хоча б один з батьків хворий на алкоголізм чи перебуває у стані депресії. По-друге, із дітьми можуть жорстоко поводитися в сім'ях, де вмер один з батьків або якщо дитина залишилася сиротою і перебуває під опікою рідних чи інших вихователів.

Крім того, до факторів, що можуть зумовити жорстокість стосовно дітей, належать фінансові труднощі в сім'ї, безробіття, а також перенесене батьками в дитинстві жорстоке поведіння з ними [13].

Як наслідок, у дитини формуються здебільшого негативні якості: агресія, жорстокість, переживання безцільності існування, бажання неусвідомленої помсти чи, навпаки, загострене прагнення пошуку психологічного захисту, опіки з боку інших людей.

Слід зазначити, що батьки переносять особистісні проблеми і проблеми у стосунках з іншими членами сім'ї на дітей переважно підсвідомо, найчастіше з глибоким переконанням, що саме так дитині роблять добро. Проте в результаті неадекватне ставлення батьків призводить до деформації особистості дитини, утрудняє можливості її самореалізації, актуалізуючи тим самим необхідність подання сім'ї психологічної допомоги.

У людини як істоти суспільного мається своєрідна форма орієнтування - спрямованість на психічний вигляд іншої людини. Потреба «орієнтирів» в емоційному настрої інших людей і називається потребою в емоційному контакті. Причому мова йде про існування двостороннього контакту, у якому людина відчуває, що сама є предметом зацікавленості, що інші співзвучні з його власними почуттями. У такому співзвучному емоційному контакті і випробує кожна здорова людина незалежно від віку утворення, ціннісних орієнтацій.

Може трапитися так, що мета виховання дитини виявляється «установленою» саме на доказ потреб емоційного контакту. Дитина стає центром потреби, єдиним об'єктом її задоволення. Прикладів тут безліч. Це і батьки, що по тим чи іншим причинам ускладнення, які випробують, у контактах з іншими людьми, самотні матері, бабусі, які присвятили увесь свій час онукам. Найчастіше при такому вихованні виникають великі проблеми. Батьки несвідомо ведуть боротьбу за збереження об'єкта своєї потреби, перешкоджаючи виходу емоцій і прихильностей дитини за межі сімейного кола.

Великі проблеми виникають у спілкуванні з дитиною, якщо виховання стало єдиною діяльністю, що реалізує потребу сенсу життя. Потреба сенсу життя проаналізована польським психологом К.Обухівським, характеризує поведінку дорослої людини. Без задоволення цієї потреби людина не може

нормально функціонувати, не можуть мобілізується усі свої здібності в максимальному ступені. Задоволення такої здатності пов'язано з обґрунтуванням для себе змісту свого буття, з ясним, практично прийнятним та заслуговуючим схваленням самої людини напрямком його дій. Чи значить це, що людина завжди усвідомлює загальний зміст своїх дій, свого життя? Очевидно ні, однак кожний прагнув в разі потреби знайти зміст свого життя.

Задоволенням потреби сенсу життя може стати турбота про дитину. Мати, чи батько, бабуся можуть вважати, що зміст їхнього існування є відхід за фізичним станом і вихованням дитини. Вони не завжди можуть це усвідомлювати, думаючи, що ціль їхнього життя в іншому, однак щасливими вони почувають себе тільки тоді, коли вони потрібні. Якщо дитина, виростаючи, іде від них, вони часто починають розуміти, що «життя втратило всілякий зміст». Яскравим прикладом тому служить мама, що не бажає втрачати положення «опікунки», що власноручно мие п'ятнадцятирічного хлопця, зав'язує йому шнурки на черевиках, тому що «він це завжди погано робить», виконує за нього шкільні завдання, «щоб дитина не перевтомилася». У результаті він одержує необхідне почуття своєї необхідності, а кожен прояв самостійності сина переслідує з разуючою завзятістю. Шкода такої самопожертви для дитини очевидна.

У деяких батьків виховання дитини збуджується так званою мотивацією досягнення. Ціль виховання полягає в тому, щоб домогтися того, що не вдалося батькам з-за відсутності необхідних умов, чи ж тому, що самі вони не були досить здатними і наполегливими. Батько хотів стати лікарем, але йому це не вдалося, нехай же дитина здійснить батьківську мрію. Мати мріяла грати на фортеп'яно, але умов для цього не було, і тепер дитині потрібно інтенсивно вчитися музиці.

Подібне батьківське поведження неусвідомлене для самих батьків здобуває елементи егоїзму: «Ми хочемо сформувати дитину за своєю подобою, адже вона продовжувач нашого життя .»

Здавалося б, що, якщо єдиним чи основним мотивом виховання є потреба емоційного контакту, чи потреба досягнення, чи потреба сенсу життя, виховання проводиться на укороченій дистанції і дитина обмежується у своїй самостійності. При реалізації визначеної системи виховання, коли мотив виховання ніби відсувається від дитину, дистанція може бути будь-якою, це визначається вже не стільки особистісними установками батьків чи особливостями дітей, скільки рекомендаціями обраної системи. Але проблема незалежності чітко виявляється і тут. Вона виглядає як проблема несвободи дитини в прояві властивих їй індивідуальних якостей. Подібно цьому регулюючі виховання, зверхцінні мотиви батьків обмежують волю розвитку властивих дитині задатків, ускладнюють розвиток, порушуючи його гармонію, а іноді і спотворюючи його хід.

Мета і мотив виховання дитини - це щасливе, повноцінне, творче, корисне людям життя цієї дитини. На творення такого життя і повинне бути направлене сімейне виховання.

Деякі автори намагалися простежити, як пов'язані риси характеру батьків з рисами характеру дитини. Вони думали, що особливості характеру чи поведження батьків прямо проєктуються на поведження дитини. Думали, що якщо мати виявляє схильність до туги, пригніченості, то й у її дітей будуть помітні такі ж здібності. При більш пильному вивченні цього питання усе виявилось значно складніше. Зв'язок особистості батьків і вихованих особливостей поведження дитини не настільки безпосередній. Багато чого залежить від типу нервової системи дитини, від умов життя сім'ї. Тепер психологам зрозуміло, що та сама домінуюча риса особистості чи веління

батька здатна в залежності від різних умов викликати і самі різні форми реагування, а надалі і стійкого поведження дитини. Наприклад, різка, запальна, деспотична мати може викликати у своїй дитині як аналогічні риси - брутальність, нестриманість, так і прямо протилежні, а саме пригніченість, боязкість.

Зв'язок виховання з іншими видами діяльності, підпорядкування виховання тим чи іншим мотивам, а так само місце виховання в цілісній особистості людини - усе це і додає вихованню кожного батька особливий, неповторний, індивідуальний характер.

Саме тому майбутнім батькам, що хотіли б виховувати свою дитину не стихійно, а свідомо, необхідно почати аналіз виховання своєї дитини з аналізу самих себе, з аналізу особливостей своєї власної особистості.

Конфлікт поколінь — вічна проблема сімейного виховання.

Методи, якими користаються батьки, не завжди вибираються правильно.

Усе своє життя батьки повинні, підкорити вихованню дітей.

1.2.1. Ставлення батьків до дитини як чинник формування дитячої особистості

Як основних чинників розвитку самооцінки традиційно виділяють спілкування і своє діяльність дитини. У спілкуванні засвоюються форми, види, критерії оцінювання, в індивідуальному досвіді відбувається їх апробація, наповнення особистісними смислами. Формування самооцінки може розглядатися як результат засвоєння дитиною певних параметрів ставлення до нього дорослих. Як справедливо зазначає У. У.Столин [67].із часу народження дитина входить у складна система відносин із на інших

людей і мало-помалу стає об'єктом і суб'єктом різних видів роботи і громадських відносин, тому становлення самооцінки залежний від думок, суджень і оцінок оточуючих. А ще також А. І.Липкина: не виявлено зв'язок між самооцінкою дитину і кількістю часу, проведеного з батьками, головне — не скільки, бо як спілкуються батьки та дитина. Вихідні форми самооцінки є прямим відбитком оцінки дорослого (Ананьєв, Захаров) [31].

У роки життя сім'я для дитини основний моделлю соціальних відносин. У сім'ї з урахуванням прихованих взаємовнушений і взаємовпливів створюється особлива атмосфера, коли навіть висловлені думки відзначаються дитиною та, проникаючи у його свідомість, виявляються потім у поведінці. У сім'ї наймоцініше насиченими стосунки між дитиною та матір'ю. Саме спілкуванні із нею дитина отримує перший досвід надійності навколишнього світу і власної здібності жити у цьому світі. Експериментально встановлено, що самооцінка дитини корелює більшою мірою з поведінкою матері, ніж із поведінкою батька. Саме материнська любов стає першим соціальним дзеркалом для самосвідомості дитини.

На формування самосвідомості дитини впливають такі параметри, як соціальний статус сім'ї, розміри сім'ї, старшинство серед дітей, відсутність котрогось із батьків (смерть чи розлучення), відносини між батьками (Берні) [31].

За підсумками аналізу літератури можна виокремити декілька засобів впливу батьків на самосвідомість дитини на процесі спілкування (Столин,) [67]:

1. Пряме чи непряме (через поведінка) навіювання батьками образу, або самовідносини. У цьому навіюваний образ може бути як позитивним (розумний, добрий, здатний), і негативним (нерозумний, невихований).

2. Опосередованная детермінація самовідносини дитини шляхом формування в нього стандартів виконання тих чи інших дій, формування рівня домагань.

3. Контроль над поведінкою дитини, у якому дитина засвоює параметри і знаходять способи самоконтролю.

4. Непряме управління формуванням самосвідомості шляхом залучення дитини на таку поведінку, що може підвищити чи понизити його самооцінку, змінити образ себе.

Ясні вербальні великі впливу батька іноді можуть суперечити непрямим впливам. Так, батько може стверджувати, що вона йому шляхів та він його цінує, але своєю амбіційною поведінкою демонструвати зворотне. І тут виникає ситуація, названа "Подвійний зв'язком". Вона має негативні наслідки на формування самосвідомості дитини.

Вирізняють такі умови формування високої середньої та низької самооцінки дитини (Берні) [71].

Низька самооцінка пов'язані з спробами батьків сформувати в дитини спроможність доприспособительному поведінці. Це виявляється у виконанні вимог слухняності, умінні підлаштовуватися до інших людей, залежність від дорослих у повсякденному житті, охайності, безконфліктній взаємодії з однолітками. Успішність, яка умінням підлаштовуватися під бажання іншим людям, а чи не з урахуванням особистих досягнень веде до формування низькою самооцінки. Діти з низькою самооцінкою зростають у сім'ях, де часті конфлікти між батьками, ще, матері в сім'ях невдоволені взаємовідносинами з чоловіком, де вони відчують із боку чоловіка активної підтримки у виховання дитини. Прагнення батьків поставити дитини на підлегле, залежне становище веде до їх зниження самооцінки. Дитина у цій ситуації виявляється психологічно надламаний, не довіряє навколишнього світу, йому бракує відчуття особистісної цінності. Дітям з заниженою самооцінкою характерні скромні цілі й невпевненість у можливості її досягнення.

Діти, мають середню самооцінку, виховуються у сім'ях, де батьків на більшою мірою схильні займати стосовно нимпокровительственную,

поблажливу позицію. Рівень батьківських домагань низький, і скромні мети дозволяють приймати своїх дітей такими, які що є, виявляти толерантність до поведінці. У той самий час різні самостійні дії дітей цікавить батьків тривогу. Придбання самостійного особистого досвіду а поза домом У цих дітей обмежується. Діти з середньої самооцінкою більше на думки себе іншим людям.

Яскраво виражена установка батьків бути прийнятим своїх дітей є необхідною передумовою формування високої самооцінки. Важлива особливість таких батьків полягає у ясних, заздалегідь встановлених повноваженнях прийняття рішень, недвусмисленности прояви авторитету і відповідальності гілок. Одне з батьків перебирає ухвалення основних рішень, із якими погоджується уся сім'я. Менш принципові рішення з різним побутовим питанням приймаються колективно. У цих сім'ях панує атмосфера взаємної довіри, всі члени сім'ї почувається включеною у загальний домашній коло. Висока самооцінка розвивається в дітей у сім'ях, відмінних згуртованістю і солідарністю. Більше позитивно тут ставлення матері й до чоловіка. У очах дитини батькам завжди супроводжує успіх. Він з готовністю слід заданим ними зразкам поведінки, наполегливо й успішно вирішує стаючи проти нього повсякденні завдання, оскільки відчуває упевненість у своїх силах. Він менше піддається стресу і тривожності, доброзичливо і реалістично сприймає себе і світ довкола себе. Дитина із високої самооцінкою привчений постійно відчувати свої можливості, дізнаючись і визнаючи свої сильні й слабкі боку. Діти із високим самооцінкою ставлять собі високі цілі й частіше домагаються успіху, вони незалежні, самостійні, комунікабельні, переконані найбільший винуватець успіху будь-якого дорученого їм справи. Важливою особливістю дітей і те, що вони менше зайняті своїми внутрішніми проблемами. Відсутність сором'язливості дозволяє йому висловлювати свої міркування відкритий і прямо (Берні) [32].

Якщо внутрішньо приймають дитини, натомість взаємини у ній є спочатку здоровими, то цінність дитини для батьків виступає не як він заслуга, бо як щось належне. Батькам досить те, що це — їх дитина. Вони приймають її такою, який вона є, незалежно з його розумових чи фізичних даних.

Основними передумовами формування в дитини високої самооцінки є дисциплінуюче початок у сімейному вихованні, установка матері бути прийнятим дитину і рівень власної самооцінки матері (Берні) [32].

Разом про те за одним лише характеру батьківського відносини не можна однозначно передбачити, як це позначиться на внутрішній світ дитини. Експериментальні дослідження свідчать, що достовірно пояснити причини формування тій чи іншій самооцінки можна лише даних про сприйнятті дитиною батьківських установок, а чи не об'єктивну оцінку батьківського відносини. Неможливо уникнути світ суб'єктивних переживань дитини, адже будь-яке емоційне ставлення батьків й ефективні методи впливу набувають свій сенсу тільки в психологічних реакціях дитини.

Відповідно до моделі Л. Беньямін, зв'язок між поведінкою батьків і поведінкою дитини неоднозначна. На один і той ж батьківське поведінка вона може реагувати двома шляхами: "додатково" (ініціативою про надання самостійності, втечею на переслідування) і "защитно" (у відповідь відкидання вона може намагатися поводитися з батьками оскільки ніби його любляють скрізь і уважні нього). Цим він поєднує хіба що просить батьків змінити ставлення щодо нього [31].

Вплив батьківського стосунки розвиток самооцінки дитини молодшого шкільного віку. Розвиток самооцінки в молодшому шкільному віці багато в чому пов'язані з включенням дитини на систематичний процес навчання, з багатовимірним і ускладнюючимся за формами та змісту спілкуванням з дорослими і однолітками. Тут складаються сприятливі умови у розвиток

когнітивного компонента самооцінки, для інтелектуалізації відносини дитину до собі.

Формування самооцінки молодшого школяра пов'язана зі зміною ситуації розвитку, саме: з новими вимогами до нього з боку оточуючих, появою, твердженням, розширенням самостійності виникненням нового бачення себе.

Найчастіше самооцінка молодших школярів будується оцінці, що вони одержують від вчителів та батьків.

Визнання, підтримка у ній безпосередньо впливають на процес адаптації шкільному колективі і відносини з вчителями. Проте, якщо наполегливо намагаються виробити в дитини приспособительное поведінка (слухняність, вміння підлаштуватися решти, осуд будь-яких конфліктів), це може призвести до зниження самооцінки. Чим більшою мірою батьки процвітають прагнучи допомогти дитині слухняним, правильним, залежатиме від неї і від формальних форм поведінки ("сиди у п'ятому класі тихо", "слухайся вчительки", "не бігай на зміні"), тим, у меншою мірою дитина насмілиться на самостійність у поведінці, а й у мисленні. У результаті в нього розвинуться такі риси, як залежність від схвалення його дії та її самого на інших людей, суперечливість мотивів і первісність почуттів, нестійкість настрої, несамоцінність підвищена вимогливість до турботі себе, нездатність оцінити себе з боку.

У молодшому шкільному віці самооцінка який завжди є адекватним відбитком соціальної оцінки. Наприклад, в дітей із посередніми показниками у навчанні з'являється тенденція допереоцінюванню себе. За даними У. Ф. Сафіна (Сафіна, 1975), при низьких соціальних оцінках їхнього впливу самооцінку значно знижується чи набуває зворотний спрямованість, в ряді піддослідних висока самооцінка особистості постає як у відповідь низьку соціальну оцінку. Таке протидія, можливо, пов'язані з позитивним поданням щодо собі, що склався у дитини-дошкільняти і який хоче зберегти.

У самооцінці молодшого школяра позначається нерозвиненість критичного ставлення до свого особистості, відсутність ясності у сенсі своїх характерологічних особливостей і відсутність диференційованого підходу до собі та своїм одноліткам в оціночних судженнях. Дитині, як і дорослому, необхідно почуватися самостійним, діяти від. Це створює міцну основу для самоповаги, втрата якого не може призвести до упертості і агресивності. Не розуміючи, чому інших дітей хвалять, яке немає, виділяючи як єдиного критерію оцінювання успішність, дитина найчастіше намагається захистити свою гідність заперечує правил поведінки, норми, мораль.

Отже, з семи до дванадцяти років діти будують свою систему цінностей, навчаються виробляти власну думку й враховувати чуже, набувають різні навички та хочуть визнання і достоїнств. Вони активно опановують способами, формами і критеріями самооцінювання при

безумовному прийнятті батьками дитини таким, який вона є, і заохочення його самостійності.

1.2.2. Психологічні особливості повних та неповних сімей.

Постановки проблеми сімейних відносин виникає в плані оприділення психологічних основ їх розумінню. І вивчення являється психологічних основ їх розумінню і вивчення являється актуальними здогадами не тільки по причині відмінного дослідниками кризи сучасній сім'ї і назріваннями у зв'язку з цими психотерапевтичними заходами, - психологічне розуміння сімейних відносин буде мати теоретичне і практичне значення як в плані досягнення благополуччя і стабільності сімейних відносин, так і для реалізації цілей научного пошуку в ситуації володіти інформацією технології. [63].

Значна частина розлучених немає можливості (бажання) вступити в

повторний шлюб. Зростає кількість неповних сімей в яких діти виховуються одним з батьків. Дитина без батька не має можливості нормально розвиватися, що негативно впливає на все її подальше життя. [16].

Ситуація розлучення є травмуючою як для дитини так і для доросли і сприяє виникненню нервових порушень. Діти, у віці (2,5-3,5 р.) реагують на розлучення, розладами сну, підвищеною старіхтливістю, зниженням пізнавальних інтересів проявами неохайності і особливою пристрастю до власних речей та іграшок, вони важко розлучаються з матір'ю, а в грі населений голодними, агресивними тваринами, змінюється. Коли батьки починають турбуватись про них, але у найбільш чутливих навіть через рік спостерігають депресію і затримання у розвитку. [16].

Найбільше вразливою в сім'ї розлучення є єдина дитина. Ті, хто має братів і сестер виміщують агресію і тривогу один на одному і це знижує ймовірність нервових зривів та емоційне напруження. Найбільше криза сягає дитину підліткового віку дуже гостро прояви надмірної жорстокості [63].

Загалом в дітей після розлучення порушується процес адаптації до повсякденного життя і адаптація до соціуму.

Більшість тенденцій помічені психологами в області між особистісної взаємодії психології сім'ї, більшість теоретичних припущень породжуючих спектр концептуальних моделей міжособистісних відносин, засвідчує про актуальність відносин. [63].

Також причиною неповних сімей є смерть одного з батьків. Для людини це завжди великий удар для її близьких незалежно. Осиротілі діти по різному реагують, залежно від віку, статі сімей, атмосфери особливості поведінки другого дорослого в цій трагедії ситуації. Головним є те, щоб спільне горе згуртувало сім'ю, а емоційні стосунки з іншими родичами допомогли, бережливість ставлення один до одного. Тим не менше вчені вважають, що втрата батьків в ранньому віці призводить до неспецифічної травми наслідки яких залежать від декількох чинників: статі, біогенез.

Важливої наявності люди як б могли замінити померлого, від типу втрати і доступності компенсаторної підтримки від соц.статусу розвивається період гострого переживання. [69].

В основному діти реагують на втрату когось з батьків глибокими втратами чи депресіями. Ризик виникнення психологічних порушень максимальний у дитини 3-4 р віку, коли її стать співпадає з статтю померлого, тому першочергове завдання живого допомогти дитині пережити горе, підтримати її.[69].

Висновки до I розділу

Отже, сімя – це група людей, яка поєднана родинними зв'язками і бажаючи дати своїм нащадкам виховання, освіту, закласти моральні та духовні цінності, забезпечивши гідне життя. Одним з головних завдань сімі являється формування особистості дитини, якості, які виявляються найбільш прийнятними для його подальшого розвитку.

Сімя є одним з найважливіших та впливових факторів соціалізації дитини. Через це умови виховання, соціальне становище сімі, рід занять її членів, матеріальне забезпечення та рівень освіченості батьків, в значній мірі встановлює життєвий шлях дитини. Крім свідомого, повноцінного та цілеспрямованого виховання, яке дають батьки, на дитину впливає вся внутрішньосімейна атмосфера, причому ефект цього впливу з віком накопичується, переломлюючись у структурі особистості.

Сімя може бути повною чи неповною – в залежності від наявності одного чи обох батьків. Це впливає на повноту та якість виконання ними батьківських завдань. Специфічний образ життя сімі з одним із батьків відчутно відбивається на виховному процесі: дорослим не вдається здійснити повноцінний контроль над дітьми і в цілому впливати на їх поведінку.

Особливості взаємодії дитини з батьками, ступінь їх чутливості, наявність емоційних зв'язків і відносин прихильності виявляють вплив як протягом всього періоду дитинства, так і подальшому житті, являються

своєрідним еталоном побудови його стосунків з іншими людьми. Через це так важливо, щоб у кожній дитині були і батько і мати.

ВИСНОВКИ

Досліджуючи питання впливу виховання в повних та неповних сім'ях як теоретично, так і практично, ми прийшли до таких висновків:

1. Будь-яка сім'я може бути як благополучною так і неблагополучною, в залежності від взаємовідносин в сім'ї. При цьому важливу роль відіграє не тільки склад сім'ї. Сім'я може бути неповною, але у матері з батьком збереглися гарні взаємовідносини, тому дитина зростає в майже благополучних умовах.

2. Напрямок психологічного аналізу виховання дитини в сім'ї є також порушення сімейного виховання (у психології розглядають як стійке поєднання певних рис виховання, яке призводить до негативних наслідків у розвитку особистості дитини). Відповідно виділяється низка критеріїв: рівень протекції (гіпер- або гіпопротекція як сила і час, витрачена батьками на виховання дитини); ступінь задоволення потреб (матеріально-побутових і духовних: потурання, ігнорування потреб дитини); рівень вимогливості до дитини (як визначення кола обов'язків, покарання, заборони: надмірність або недостатність вимог-обов'язків, надмірність або недостатність вимог-заборон, надмірність або мінімальність санкцій на порушення поведінки дитини).

Поєднуючись, такі риси утворюють певний тип порушень сімейного виховання. Зокрема, потуральна гіперпротекція (характерна для потурального стилю); домінуюча гіперпротекція (авторитарний і ліберальний стилі); підвищена моральна вимогливість (авторитарний стиль); гіпопротекція (ліберальний стиль).

Отже, важливо зазначити, що дорослі по відношенню до дитини займають неефективну виховну позицію, не враховуючи навіть особливостей порушень взаємодії у системі "батьки-діти", які в свою чергу провокують певні ускладнення й аномалії процесу виховання дитини в сім'ї. Відповідно наслідком є деформований особистісний розвиток дитини.

3. Частими причинами аномалій у вихованні дітей стають порушення подружжям етики взаємин, а також неоднозначність розуміння подружжям сімейних ролей - чоловіка, дружини, господаря, господині, голови сім'ї, вимог, які подружжя ставить один до одного. Але найбільш істотний фактор, який негативно впливає на виховання дітей, на особистісне їх формування, - несумісність моральних позицій подружжя, розбіжність їх точок зору на честь, мораль, совість, обов'язки перед сім'єю, міру відповідальності за стан справи у сім'ї тощо.

Отже, формування особистості дитини в сучасному суспільстві ставить нові вимоги до системи виховання й освіти підростаючої особистості, а також врахування особливостей функціонування й розвитку сучасної сім'ї як мікро групи суспільства, її формуючо-виховної спроможності на рівні теоретичного й практичного забезпечення вирішення актуальних проблем в даній галузі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. – М.: Просвещение, 2002. – 685 с.
2. Анзорг Л. Дети и семейный конфликт: Пер. с нем. – М.: Просвещение, 2007. – 490 с.
3. Андрющенко Т. Ю., Захарова А. В. Исследование самооценки младшего школьника в учебной деятельности // Вопросы психологии, 2003, № 4. – С. 10-15.
4. Андрющенко Т. Ю. Психологические условия формирования самооценки в младшем школьном возрасте // Вопросы психологии, 2003, № 4.- С. 5-7.
5. Антонов А.И., Борисов А.Л. Кризис семьи и пути его преодоления. — М.: Просвещение. 2003. – 470 с.
6. Афанасьева Т.М. Семья. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 2007.-285с.
7. Афанасьева Т. М. Завтрашние родители/Тамара Афанасьева - М.: Педагогика-Пресс, 2002. - 99 с.
8. Бартошевський І. Педагогія руска або наука о вихованню. – Львів: Накладом автора. 1891. – 392с.
9. Батьків не обирають : Проблеми відповідального батьківства в сучасній Україні / За ред. Ю.М.Якубової та ін. – К.: АЛД,1997. – 185 с.
10. Башкирова Н. Ребенок без папы. Решение проблем неполной семьи. – СПб.: Наука и Техника, 2007. – 272 с.
11. Бене Е. Семейная психология и семейная терапия//Начальная школа. 1999. - №2. - С. 14-41.
12. Бондарчук О.І. Психологія сім'ї: Курс лекцій. - К.: МАУП, 2001. - 96 с.

13. Бондарчук О.І. Сім'я як осередок соціалізації дитини // Проблеми соціальної захищеності дітей в ринкових умовах. - К.: АЛД, 1998. - 165 с.
14. Бороздина Л, В. Что такое самооценка? // Психологический журнал, 1992, № 4. – С. 10-17
15. Воспитание ребёнка: Возрастные кризисы. [Пер. с итал. Б. Богомолова и др.] - М.: АСТ: Астрель, 2003. - 46 с.
16. Власова О.І. Педагогічна психологія: Навч. Посібник- К.: Либідь, 2005.-400с.
17. Гозман Л. Я., Алешина Ю. Е. Социально-психологические исследования семьи: проблемы и перспективы // Вестн. МГУ. — 1985. — № 4. — С. 10–20. — Сер. 14. Психология.
18. Дементьева И. Негативные факторы воспитания детей в неполной семье // Социологические исследования – 2001. - № 11. – С. 108-118.
19. Дементьева И., Зубарева Н. Степень социальной ответственности подростка в полной и неполной семьях // Воспитание школьников. – 2003. - №10. – С. 13-17
20. Дементьева Н.В. Технология индивидуальной работы с детьми и подростками из неполных семей // Социальная педагогика: новые исследования Вып.1 – М.: Изд-во Ин-та педагогики соц. работы., 2002. – С. 22-28.
21. Джейкс, Т. Д. Помоги! Я воспитываю ребенка одна / Т. Д. Джейкс; [Пер. с англ. Шемпель Р. Б.] - СПб.: Библ. взгляд, 2007. - 170 с.
22. Думитрашку Т. А. Влияние внутрисемейных факторов на формирование индивидуальности//Вопросы психологии. 1990. №1. – 10-15
23. Захарова А. В. Структурно-динамическая модель самооценки // Вопросы психологии, 1989, №1.- С. 3-8.
24. Зубкова Т.С. Неполные семьи // Организация и содержание работы по социальной защите женщин, детей и семей. – 2003. – № 7. - С. 75-80.

25. Иванов С. Одинокие дети // Воспитание школьников. - 2004. - № 3. – С. 10-12
26. Игошев К.Е, Минковский Г.М. Семья, дети, школа. — М.: Феникс, 2004. – 485 с.
27. Исаев Д. Н., Каган В. Е. Половое воспитание детей: Медико-психологические аспекты. – Л.: Медицина, 2006. – 160 с.
28. Исаев Д. Н., Каган В. Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. – Л.: Медицина, 2007. – 184 с.
29. Каган В.Е. Преодоление: неконтактный ребенок в семье.- СПб.:Фолиант,1996. – 225 с.
30. Кенфилд, Кен. Сердце отца: Как отцы могут изменить будущее своих детей. Кен Кенфилд; [Пер.: А. Фищенко] - СПб.; Киев: Руфь, 2007. - 237 с.
31. Кісарчук З.Г. Психологічна допомога сім'ї: Посіб. / За ред. З.Г. Кісарчук. - К.: Вид-во Ін-ту соціології НАН України, 1998. - С. 15-20
32. Кован Ф.А., Кован К.П. Взаимоотношения в супружеской паре, стиль родительского поведения и развитие трехлетнего ребенка // Вопр. психологии. - 1998. - № 4. - С. 110-118.
33. Колесниченко Е. А. "Психологические проблемы современной российской семьи" В 3-х частях. - 2 часть/Под общей редакцией доктора психологических наук В.К. Шабельникова и кандидата психологических наук А.Г. Лидерса. - М.: Академия, 2005. - 360 с.
34. Коменский Я.А. Материнская школа – СПб., 2004 – 64 с.
35. Кон И. С. Ребёнок и общество: (Историко-этнографическая перспектива). М., Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 2005. - 270 с.
36. Коночук Н.В. Формирование стиля разрешения жизненных трудностей в условиях неправильного воспитания // Психологический журнал. – 2005. - №5 - С. 16-32.

37. Костенко М.А. Помогая неполной отцовской семье // Отечественный журнал социальной работы. - 2002. - № 1. – С. 73-76.
38. Куликова Т. А. Семейная педагогика и домашнее воспитание: Учебник для студ. сред, и высш. пед. учеб. заведений. - М: Издательский центр "Академия", 2007. - 232 с.
39. Крайг Г. Психология развития. - СПб. Питер, 2007. – 992 с.
40. Корчак Я. Как любить детей. — М.: ЮНИТИ, 2003. – 351 с.
41. Кульчицкая Е. И. Воспитание чувств детей в семье. – К.: Рад. школа, 2003. – 120 с.
42. Левитов Н.Д. Отчего возникают недостатки в характере школьников и как их исправить. - М.: Издательство АПН РСФСР, 2006. – 173с.
43. Лэнг Р.Д. Расколотое "Я": антипсихиатрия. - М.: Академия; СПб.: Белый кролик, 1995. - 187 с.
44. Личко А.Е. Подростковая психотерапия. - 2-е изд. - Л.: Медицина, 1995. - 146 с.; Эйдемиллер З.Г. Методы семейной диагностики и психотерапии. - М.; СПб.: Фолиум, 1996. - 174 с.
45. Луныкова Л.Г. О современном уровне жизни семей одиноких матерей // Социс. – 2001. - № 8. – С. 86-95.
46. Макаренко А.С. Книга для родителей.-М.: Педагогика,1988. – 156 с
47. Матейчик З. Некоторые психологические проблемы воспитания детей в неполной семье // Воспитание детей в неполной семье.- М.: Прогресс, 2006. - с. 70-98
48. Матвеева А., Выбойщик И., Мякушкин Д. Практическая психология для родителей или – Что я могу узнать о своём ребёнке. – АСТ-Пресс, 2007. – 570 с.

49. Минияров В. М. Психология семейного воспитания (диагностико-коррекционный аспект). – М.: Московский психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2005. – 550 с.
50. Марова З. Ребенка воспитывает одна мать//Воспитание детей в неполной семье. - М.: Прогресс, 2006. - с. 6-68
51. Мудрик А. В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / Под ред. В.А.Сластенина. — М.: Издательский центр "Академия", 2007.-184 с.
52. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития. — М.: Издательский центр "Академия", 2006. - 608 с.
53. Некрасова З., Некрасова Н. Перестаньте детей воспитывать – помогите им расти. – М.: ООО Издательский дом "София", 2006. – 416 с.
54. Немов Р.С. Психология. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2007. – 631 с.
55. Николаева Е.Н.,Купчик В.П.,Сафонова А.И. Зависимость эмоциональных реакций человека от негативных переживаний в детстве // Психол.журн. - 1996. - Т.17. - № 3. - С. 92-98
56. Петровский А.В. Дети и тактика семейного воспитания. - М.: Просвещение, 2005. – 76 с.
57. Райгородский Д. Я.Родители и дети: Хрестоматия: Учеб. пособие по педагогике. - Самара: Бахрах-М, 2003. – 784 с.
58. Родители и дети: Психология взаимоотношений / Под ред. Е. А. Савиной, Е. О. Смирновой. — М.: "Коги-то-Центр", 2003. — 230 с.
59. Рубинштейн С. Я. Черты характера ребёнка и их воспитание в семье. Книга для родителей. – М.: Просвещение, 2004. – 48 с.
60. Семья: 500 вопросов и ответов/Ред.-сост. Л. В. Прошина. — М.: Мысль, 2002. — 717 с.
61. Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: ООО "Речь", 2007. – 350 с.

62. Смирнова Е.О. Становление межличностных отношений в раннем онтогенезе// Вопр. Психологий.2007. №2.57-68
63. Смирнова Е.О., Хохпачева И.В. Особенности отношения родителей к ребенку с трудностями в общении // Вопр. Психологи. -2008.- №4.-с24-34.]
64. Слепкова В.И., Костюкович А.А. Психология семьи: Учебно-методическое пособие. – Мн.: БГПУ им. М. Танка, 2007. – 345 с.
65. Соколова В. Н., Юзефович Г. Я. Отцы и дети в меняющемся мире: Кн. для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 2004. – 223 с.
66. Стельмахович М. Українська родинна педагогіка: Навч.-метод. посіб. – К., 1996. – 180с.
67. Столин В.В., Бодалев А.А. и др. Семья в психологической консультации: Опыт и проблемы психологического консультирования / Под ред. А.А. Бодалева, В.В. Столина; Науч.--исслед. ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР.—М.: Педагогика, 1989. — 208 с.
68. Сухомлинський В. Моральні цінності сім'ї // Вибрані твори: В п'яти томах. – К.: Рад.школа,1977. – Т.5. – С. 343-347.
69. Филиппова Г. Г. Психология материнства: Учебное пособие. — М.: Изд-во Института Психотерапии, 2002. — 240 с.
70. Филипчук Г. Знаете ли вы своего ребёнка? Книга для родителей. – М.: Прогресс, 2007, – 400 с.
71. Фонарева А. Развитие личности ребенка: Пер. с англ. / Под ред. А. Фонарева. - М.: Прогресс, 1997. - С. 111-115.
72. Фридман Л.М. Психология воспитания. Книга для всех кто любит детей. – М., 2007. – 203 с.
73. Фромм А. Азбука для родителей или как помочь ребёнку в трудной ситуации. – Екатеринбург: АРД ЛТД, 2006. – 320 с.

74. Фурутан А. Отцы, матери, дети: Практические советы родителям: Пер. с англ./ Предисл. К. Г. Митрофанова. – М.: Прогресс, 2007. – 192 с.